

ÇAĞATAYCA

JANOS ECKMANN

1. Çağatayca, İslâmi Orta-Azya Türkçesi (Doğu Orta Türkçesi) edebiyat dilinin inkişafının, üçüncü safhası, Timurular imparatorluğunda (1405-1502) Harezmi Türkçesi'nin devamı olarak teşekkül etti. Çeşitli yerli ağzaları da içine alan bu dil (krş. A.K. BOROVKOV, *Alişer Navoi kak osnovopolajnik uzbekskogo literaturnogo jazyka*, adı geçen tarafından yönetilen *Alişer Navoi* (adh) kitapta Moskav-Leningrad 1946, s. 103d.) Türkistan'da ve Avrupa Rusyasında 19. asrın sonuna kadar, Oğuzlar'ın dışındaki İslâm-Türklerin edebiyat dili olarak yayılmıştı. Daha önceki devre göre Çağatayca'yı karakterize eden belli başlı değişiklikler şunlardır: Kök hecede *ü* den *i* (e?) ye geçiş (krş 222), dudaksılaşan ünlü değişmesi (krş, 222), bazı belirli haller dışında son sesteki dudak ünsüzlerinden sonra ek ünlüsünün yuvarlaklaşmasının terki (krş 222), kesin olarak *đ*'den *y* ve *w*'den *v*'ye geçiş (krş. 231, 232), son seste sadalı ve sadasız damak ünsüzlerinin karşılıklı değişmesi (krş. 232), arkaik —*daçt*, —(*i, u*) *ğlt*, —*yur*, —*duk* partisiplerinin terki, şimdiki zaman —*a* (*dur*) min (32243) in yaygınlaşması, devamlılık bildiren bir —*maçta dur* (krş. 32242) un teşekkülü vs. Nazım dili bazı hallerde bazı morfolojik hususlar ve lâgat bakımından nesir dilinden ayrılır: Yönelme hali —*a*, —*ına*, bulunma hali —*ında*, ayrılma hali —*ındaın*, geniş zaman *aluram*, *alman*; —*dik*, —*diktür* üçüncü şahıs emir eki; *ol*—, *çob*, *dudak* vs. şekilleri daha ziyade ve tercihen nazımda görülür.

"Çağatay" ve "Çağatayca" tabirleri vazih değildir: çok çeşitli anlamlarda kullanılmış ve kullanılmaktadır. Çağatay (چغتای) adı babası (öl. 1227) tarafından Moğol imparatorluğu paylaşılırken Maveraünnehir (Harezmi hariç), Yedi su havzası, Gazne ve Kabil'e kadar Pamir yöresi, Doğu Türkistan ve Cungarya'yı alan Çengiz Han'ın ikinci oğlunun adından gelir. Çağatay 1242'de öldü. Senra ismini kendisinden (Çağatay'dan) alan imparatorluk, ondan 20-30 sene sonra torunu Kara Hülegü zamanında kuruldu ve gene Çağatay hanedanlarından biri olan Duwa Han'ın

idâresi altında 706/1306-07 yılında yeniden teşkilâtlandırıldı. Moğol hanlarının hakimiyeti altındaki Orta-Asya bölgesinin resmî adı olarak *Çağatay ulusu* veya sadece *Çağatay* tabiri bu devirde kullanılmaya başlandı. Bundan başka doğu bölgesi göçebelere *Moğol* dendiği halde, Hanların askeri güçlerinin dayandığı Maverâünnehir, Türk ve Türkleşmiş göçebeleri de *Çağatay* adını alırlar, (*Bâbürnâme*'nin, nşr. BEVERIDGE 202r:5, nşr. ILMINSKI 255:4, bir yerinde kaydedildiği gibi, Hanların hâkimiyeti altındaki halk *sipâhî, ra'iyat, moğol ve çağatay* olmak üzere (dörde) ayrılmıştı). Artık Çağatay hanedanından kimse olmamasına rağmen göçebe Çağataylar adlarını 15. asır boyunca da muhafaza ettiler. 16. yüzyılda Timur İmparatorluğunun yıkılışından sonra, Özbek göçebeleriyle karıştılar. Hive ve Zerefşân vadisi Özbekleri arasında, daha 19. asrın sonunda, Çağatay adını taşıyan kabileler vardı (krş. N.A. ARİSTOV, *Jivaya Starina*, vyp. III-IV, 1897, s. 423, dipnot I ve s. 425, dipnot 1). Çağatay adı halen çeşitli yer adlarında da muhafaza edilmiştir. Mesela, Taşkent'in bir çok mahalleleri Çağatay adını taşırlar: *Çağatay kapkasi* (Çağatay kapısı), *Çağatay tepa* (Çağatay tepesi): *Çağatay yani şahar* (Çağatay yeni şehiri), vs. (bk. BOROVKOV, yuk. zikr., s. 119). Nihayet Çağatay kelimesi, halk (millet) adı olarak da Timur İmparatorluğunun bütün ahalisini anarken kullanıldı. Timurlulardan Özbeklere intikal eden Çağatay şairi Muhammed Sâlih'de *Çağatay ili* "Çağatay halkı" tabiri bu anlamda geçer. *Şeybânî-nâme*'sinin bir yerinde, Özbekler tarafından kuşatılmış Semerkant'ın elçisiyle Şeybânî Han'ın konuşmasını anlatırken, Şeybânî'ye aşağıdaki sözleri söyler:

*Bil ki, min barçağ muşfik dur min,
Barça il birlü muvâfik dur min.
Çağatay il mini özbäk dimäsün,
Bihüdä fikr kılıp gam yimäsün.*

"Bil ki ben herkese aynı derecede şefkatliyim, bütün halk ile muvafığım (anlaşmış vaziyetteyim, aynı fikirdeyim). Çağatay halkı bana Özbek demesin, beni Özbek sanarak boş yere kaygılanmasın" (MELİ-ORANSKIJ nşr. s. 75, VAMBERY nşr. s. 143). Şâir, (Han'ın) Çağataylılar tarafından nasıl ihanetle suçlandığını şöyle anlatır:

*Didilär:şin çağatay ili sin,
Uşbu yirdä çağatay haylı sin.
Ni dip özbäk bilü yävär bolduñ,
Hânğa bu yarlıg şäkär bolduñ?*

"Dediler ki, sen Çağatay halkındansın, burada Çağatay cemaatına aitsin. Ne diye Özbeklerle birlik ve böylece Hanım kölesi oldun?" (MELIORANSKIJ 211, VAMBERY 418). Nevâ'i *Mizânu'l-evzân* ında Timur İmparatorluğu Türkleriyle bütün Türklüğü karşılaştırırken *Çağatay halkı* tabirini aynı anlamda kullanır: *Türk ulusu, bütahşiş çağatay halkı arasında şüyi' evzân* "Türk ulusu, özellikle Çağatay halkı arasında yaygın (olan) vezinler" (krş. FITRET, *Özbek üdâbiyyatı nâmunülâri*, Taşkent-Semerkant, 1928, s. 274, KÖPRÜLÜZADE M. FUAT, *Türk dili ve edebiyatı hakkında araştırmalar*, İst. 1934, s. 206).

Çağatay tili "Çağatay dili" veya *Çağatay türkisi* "Çağatay Türkçesi" tabiri, ilkin, muhtemelen, göçebe Çağatayların, sonra Çağatay imparatorluğunun bütün ahalisinin dili ve nihayet, Timurluların hakimiyeti altında teşekkül eden Orta Asya edebiyat dili için kullanıldı. Fakat *Çağatay* kelimesi son anlamıyla, 15. ve 16. yüzyıl şairleri tarafından hemen hiç kullanılmadı, (bu devir şairleri) onun yerine *türki*, *türkçü*, *türk (i) tili* gibi tabirleri tereih ettiler. Sadece Nevâ'i'nin *Mizânu'l-evzân* ında *çağatay lafzı* tabiriyle karşılaşılır, ki şair bununla zamanının edebiyat dilini anlar: "İran şairleri ve İran söz ustaları, gelini, yani *kelimeyi* çeşitli şekillerde ihtişam ve tantana ile süslediler. Ben şimdi Türk dili (*türk tili*) ne dönüyorum ve düşüncenin, kızm süslenmesi için kullanılan kelimeleri Çağatay dili (*Çağatay lafzı bilü*) ifade ediyorum. Bu adı geçen dil, hiçbir şairin göz koymadığı ve hiç bir şaire nasib olmayan bir edebiyat dilinin temelidir" (krş. FITRET, yukar. zikr. s. 273 d.). Ebu'l Gâzî'ye göre *Çağatay türkisi* Timurlular zamanının Arapça ve Farsça unsurlarla karışmış edebiyat dilidir. *Şacara-i Türk*'ünde aşağıdaki sözleri söyler: "Herkes, aydımlar ve halk (*hâs u âm*) anlasın diye bu tarihi Türk dili ile (*türki tili birlân*) telif ettim. Türkçe'yi de beş yaşındaki çocuğun anlayabileceği şekilde yazdım. Vazih olsun diye, Çağatay Türkçesi'nden (*Çağatay türkisindin*), hiç bir Arapça ve Farsça söz almadım" (DESMAYSONS nşr. s. 37; S.Ş. ÇAĞATAY'ın *Türk Lehçeleri Örnekleri*, Ankara, 1950, s. 207). 18. yüzyılın en önemli Çağatayca lûgatlarından (gramerle birlikte) birinin yazarı Mirzâ Mahdî de *Mabânî'l-luğat*'ında ele aldığı dili kâh Türkçe (*luğat-i türk veya luğat-i türki*) kâh Çağatayca (*luğat-i çağatay*) diye adlandırır, bk. benim araştırmam *Mirzâ Mehdîs Darstellung der tschagataischen Sprache*, *Analecte Orientalia memoriae Alexandri Csoma de Körös dicata*, *Bibliotheca Orientalis Hungarica V*, Budapest 1942-1947, s. 160). Mirzâ Mehdî'nin kaynak olarak Lutfî, Nevâ'i, Hüseyin Bâýkarâ ve Babür'ün eserleri ile *Kelile ve Dimne* hikâyesinin Çağatayca bir tercümesini kullandığını bilmek yerinde olur. Yukarıdaki kay-

dedilenlerden anlaşılacağı gibi doğulular, Çağatayca deyince, 10. asırdan 17. asra kadar yaşamış olan bazı yazarların (Luğat-i Nevâ'îya) da dedikleri Nevâ'î ve çağdaşlarının dilini anlarlar.

Doğuda, İslâmî devir Orta Asya Türkçesi edebiyat dilinin belirli bir devresinin adını anmaya yarayan Çağatay kelimesi, batıda 19. yüzyılda daha çok geniş bir anlam kazanır. E. BÉRÉZINE (I. N. BEREZİN) *Recherches sur les dialectes musulmans*, Kazan 1848, s. 26 dd., Çağatayca'yı en eski Türk şivesi olarak kabul eder. Bu düşünce diğer türkologlarda da ortaya çıkar. Genellikle Çağatayca Uygurca'nın devamı olarak görülür. Sadece 12. asırdan 19. asra kadar olan Orta-Asya Türkçesi edebiyat dillerini değil, aynı zamanda Doğu ve Batı Türkistan'ın yaşayan şivelerini, her şeyden önce Özbekçeyi de Çağatayca adı altında toplamak isteyen H. VAMBÉRY daha ileri gider. J. THURY, M. HARTMANN vs. onu takip ettiler. VAMBÉRY'in *Çagataische Sprachstudien* (Leipzig 1867) adlı eseri Çağatayca kelimesine büyük bir popülerite kazandırır. Yalnız Fransız türkologları E.M. QUATREMÈRE, A. PAVET DE COURTEÏLLE ve Alman J. TH. ZENKER Çağatayca'yla eş anlamda kullanılmış olan "Türk oriental", "osttürkisch" (Doğu Türkçesi) tabirini tercih ediyorlardı. Ruslar veya XIX. yüzyılın sonlarında Rusya'da okutan türkologlar Çağatayca kelimesinin anlamını daralttılar. W. RADLOFF *Jarlyki Toktamyşa i Temir-Kutluga*, ZVO III, 1888, s. 2'de ve F.E. KORS, *Drevnij narodnyj stich tureckich plemen*, ZVO XIX, 1909, s. 140'da Uygur sonrası edebiyat yâdigarlarını Çağatayca, yaşayan Türk şivelerini de Doğu Türkçesi tabiriyle adlandırdılar, ve gerçi RADLOFF, *Phonetik der nördlichen Türksprachen*, Leipzig 1882, s. 280dd Sibirya şiveleri için, fakat KORS, *Klassifikacija tureckich plemen po jazykam*, Etnografičeskoe Obözrenie, kn. 84-85, Moskau 1910'da, bir taraftan Orhon Türkçesi'ne, Uygurca'ya, Çağatayca'ya, Komanca'ya, diğer taraftan Karakasça'ya, Kaybalca'ya, Sagayca'ya ait olan bir şive grubu için de Doğu Türkçesi tabirini kullanır. A. KRYMS'KYJ'de de (Brockhaus-Efronschen Enciklopedičeskij Slovar', cld. XXXIV, 1902, s. 161'de) Çağatayca, yalnız 13.-18. asırların Orta Asya Türkçesi edebî eserlerinin dili anlamındadır.

Çağatayca'nın yeni araştırmacılarından A. N. SAMOJLOVIÇ, *K istorii literaturnogo sredneaziatsko-tureckogo jazyka*, Sbornik Mir Ali-Şir, Leningrad 1928, s. 23, dil özelliklerine bakarak Çağatayca kelimesinin anlamını daha da daraltmış ve Çağatayca tabirini 15. asırdan 20. asrın başlangıcına kadar meydana gelmiş Orta Asya Türk dili yadigarları için kullanmıştır. Her şeyden önce edebî inkişâfı gözönünde tutan, edebiyat

tarihçisi M. FUAD KÖPRÜLÜ, *Çağatay Edebiyatı*, İslâm Ansiklopedisi, III. cilt, İstanbul 1945, s. 270-323'de, buna karşılık, yeniden kelimenin anlamını genişletir ve 13. yüzyılı, Çağatay dilinin başlangıcı olarak alır ve aşağıda görülen devirlere ayırır:

1. İlk Çağatayca devri (13.-14. yüzyıl);
2. Klasik devrin başlangıcı (15. yüzyılın ilk yarısı);
3. Klasik devir veya Nevâ'î çağı (15. yüzyılın ikinci yarısı);
4. Klasik devrin devamı yahut Bâbur ve Şeybânîler çağı (16. yy.);
5. Düşüş (gerileme) devri (17.-19. yüzyıl).

İkinci dünya savaşından beri, Sovyet türkologlarında, herşeyden önce BOROVKOV'un yazılarında Çağatayca yerine "Eski Özbekçe" tabiri kullanılmaktadır. A. M. ŞÇERBAK, *K istorii uzbekskogo literaturnogo jazyka drevnego perioda*, Gordlevskij Armağanı, Moskau, 1953, s. 317-323'de, daha ileri gider ve bütün Orta-Asya Türk Edebiyatı'na ESKİ ÖZBEKÇE der. Eski Özbekçeyi üç devreye ayırır:

1. Devir (10.-13. yüzyıl): Batı Türkçesi (Kıpçakça) ve Güney Türkçesi unsurlarının kabulü; Moğol istilâsı gelişmenin bu doğrultusuna bir son verir;

2. Devir (14. yüzyıldan 17. yüzyıla kadar): Sanat dili; Çağatayca sözü yalnız bu devre için geçerlidir;

3. Devir (17. - 18. yüzyıl): Edebiyat diline yerli dil unsurlarının girmesi. —Sovyet türkologlarının teorisi tabiatıyla kabul edilemez. Her ne kadar bugünkü Özbekler bir ölçüde eski Orta-Asya Türk halkının torunları iseler de, bu eski Özbekçe'nin sınırlarını bu kadar genişletmek ve Özbekçe'de Eski Türkçe'nin kesintisiz devamını görebilmek için yeterli değildir (krş. N. POPPE, UAJb XXV, 1953, s. 142).

Çağatayca'nın şimdiye kadar yapılmış tarifleri arasında en çok SAMOJLOVIÇ'inki dil tarihi gerçeklerine uyar. Bundan dolayı bu ayırım, aşağıdaki ayırımın da temelini teşkil eder. Çağatayca edebiyat dilinin inkişafını aşağıdaki devirlere ayırıyoruz:

1. Erken (İlk Çağatayca) veya Nevâ'î öncesi devri (15. yüzyılın ilk yarısı): Sekkâkî, Haydar H'vârizmî, Luţfî, Yûsuf Amîrî, Seyyid Ahmed Mirzâ, Gedâ'î, Yakînî, Aţâ'rî'nin dili;

2. Klasik Çağatayca devri (15. yüzyılın ikinci ve 16. yüzyılın ilk yarısı): Nevâ'î, Hüseyn Bâykârâ, Hâmidî, Muhammed Sâlih, Şeybânî, 'Ubeydî vs.;

3. Klasik sonrası devri (16. yüzyılın ikinci yarısından 19. yüzyılın sonuna kadar): Ebu'l-Gâzi vs.

Çağatayca ile meşguliyet, Avrupa'da çok erken başladı. Buna rağmen, bugün, bu önemli edebiyat dilinin ne iyi bir grameri ne de güvenilir bir lûgati var. Çağatayca'nın dil yönünden incelenmesiyle uğraşan ilk Avrupalı türkolog E. MARC QUATREMÈRE'dir. Hiç bir zaman yayımlanmamış olan, fakat sonradan, malzemesi J. TH. ZENKER tarafından *Türkisch-arabisch-persisches Handwörterbuch*, Leipzig 1866-1876 adlı eserde (to = Türk oriental ile gösterildi) kullanılan, büyük bir Çağatayca lûgat üzerinde çalışıyordu. 1860 yıllarından itibaren Çağatayca araştırmaları büyük canlılık kazandı. Çeşitli ülkelerde, Çağatayca üzerine, pek çok lûgat ve gramer araştırmaları neşr edildi. Seri, HERMANN (ÁRMIN) VÁMBÉRY tarafından Çağatayca-Osmanca lûgat Abuşka'nın yayımıyla açıldı: *Abuska. Csagatajtörök szógyűjtemény* (Abuşka. Çağatay Türkçesi kelime listesi "lûgati"), Pest 1862 (Giriş ve notları, J. BUDENZ'in). Bu lûgat sadece Çağatayca kelimeleri örnek vermeden, Macarca karşılıklarıyla verir. Bunu VÁMBÉRY'nin, kısa bir gramer özeti (s. 13-29), metin örnekleri (s. 45-193) ve bir Çağatayca-Almanca-Fransızca lûgatçe (s. 203-358) ihtiva eden baş eseri, *Çagataische Sprachstudien* (Çağatay dili araştırmaları), Leipzig 1867, takip ediyordu. VÁMBÉRY, Çağatayca kelimesini çok geniş bir anlamda kullandığı için, gramer özeti, Çağatayca hakkında yanlış bir kanaat verir. N. I. ILMINSKIJ'nin *Materialy dlja djagatajskogo sprjajenija iz Baber-Name*, Kazan 1865, Uçenye Zapiski Imperatorskago Kazanskago Universiteta za 1863 goda'da adlı küçük doktora tezi (23 s). metot yönünden çok daha iyidir. ILMINSKIJ sadece —r, —mas, —ğu ile yapılan fiilden yapılmış isim fiilleri ve —gay ile yapılan gelecek zaman-dilek kipini ele alır ve fonksiyonlarını çok doğru olarak tesbit eder. Aynı zamanda, ne yazık ki, Babürnâme'nin tam bir gramerini yapmaya teşebbüs etmemişti. Abuşka'nın başka bir yazması V. V. VEL'JAMINOV-ZERNOV tarafından yayımlandı: *Slovar' djagatajsko tureckij*, St. Petersburg 1868 (Türkçe metnin tamamı). İki yıl sonra PAVET DE COURTEILLE, *Dictionnaire turco-oriental, destiné principalement à faciliter la lecture de Bâber, d'Aboul-Gâzi et de Mir Ali-Chir-Nevâi*, Paris, 1870 adlı eserini yayınladı. Türkiye'de de Çağatayca üzerine iki eser çıktı: ŞEYH SÜLEYMAN EFENDİ, *Lûgat-ı Çağatay ve türkî-i 'oşmâni*, İstanbul, 1298 (=1882/83), IGNAZ KÚNOS tarafından Almanca olarak işlenmiştir: *Sejx Sülejman Efendi's Çagataj-osmanisches Wörterbuch*, Budapest 1902 (ihtiyatla kullanılmalıdır) ve MEHMED SÂDIQ, *Üss-i lisân-ı türkî*, İstanbul 1313 (= 1897/98),

MARTIN HARTMANN tarafından Almanca olarak işlenmiş, ilâveler yapılmıştır: *Çaghataisches. Uss-i lisân-ı turki*, Heidelberg 1902. Macar türkologu J. THURY'nin iki çalışması Çağatay lugatçiliğine önemli katkılarda bulunur: *A "Behdset-ül-lugat" cümü csagatáj szótár* (Çağatayca lugat Behcetü'l-lugat), Budapest 1903 "Feth 'Ali Kaçar'ın aynı adlı lugatından Macarca tercümesiyle birlikte örnekler, 1860), aynı eserin daha sonra bulunmuş bir yazması hakkında bk. A. A. ROMASKEVİC, *Novyj çagatajsko-persidskij slovar'*, Sbornik Mir-Ali-Şir, Leningrad 1928, s. 88-99'da, Türkçesi *Türkiyat Mecmuası IV*, İstanbul 1934, s. 281-293'de; THURY'nin ikinci eseri *Az "Abuşka Lugati" cümü çagataj szótár* (Çağatayca Abuşka lugatı), Keleti Szemle V, Budapest 1904, s. 1-21 (şimdiye kadar neşredilmiş Abuşka lugatlarından ayrı bir örnek bahis konusudur; THURY, diğer lugatlarda bulunmayan Çağatayca kelimelerin bir listesini verir). E. DENISON ROSS, Mirzâ MEHDÎ'nin Çağatayca gramerinin Farsça metninin bir başka nüshasını temin etti: *The Mabâni'l-Lughat being a Grammar of the Turki Language in Persian by Mirzâ Mehdi Khân*, Bibliotheca Indica, New Series, No. 1225, Calcutta 1910'da, tarafından Almanca işlenmiştir, bk. yukarı. Aynı eserin İstanbul Süleymaniye kütüphanesinde bulunan bir yazmasının tıpkı basımını BESİM ATALAY neşr etti: *Mirzâ Mehdi Mehmet Han. Seng-lâh, Lûgat-i Nevai*, İstanbul 1950 (Türk Dil Kurumu). ROSS'un eserinden sonra Çağatayca dil tetkiklerinde bir duraklama başlar; duraklamayı, K. K. JUDACHİN'in *Materialy k voprosu o zvukovom sostave çagatajskogo jazyka*, Kul'tura i pis'mennost' vostoka IV, Baku 1929'u ile bilhassa N. N. POPPE'nin *Mongol'skij slovar' Mukaddimat al-adab* Moskva-Leningrad, I-II 1938, III 1939'u bozar. POPPE'nin eseri, Arapça kelimelerin Moğolca'dan başka Çağatayca karşılıklarını da ihtiva eden 898 (1492) de istinsah edilmiş bir Mukaddimetü'l-edeb nüshasının işlenmesidir. POPPE son zamanlarda Çağatayca kısmının ses bilgisini de işledi: *Eine viersprachige Zamaxşari-Handschrift*, ZDMG 101, 1951, s. 301-332'de. Çağatayca'nın ayrıntılı bir tasviri, şimdi, C. BROCKELMANN'ın *Osttürkische Grammatik der islamischen Litteratursprachen Mittelasiens*, Leiden 1954 (VIII + 429 s.)'inde bulunmaktadır. BROCKELMANN bu çalışmasında, İslâmî Orta-Asya Türk edebiyatının, dil tarihi açısından, muhtelif devirlerini gözönünde bulundurmamıştır. Buna rağmen örneklerin kaynakları eksiksiz verildiğinden, Çağatayca malzemenin Çağatayca olmayanlardan ayrılması mümkündür. Çok yeni yayımlanan bir eser: K. H. MENGES, *Das Çagatajische in der persischen Darstellung von Mirzâ Mahdî Hân*, Akademie der Wissenschaften und der Literatur (Mainz), Wiesbaden 1956.

Çağatayca ile ilgili genel mahiyetteki çalışmalardan şunlar da anmak gerekir: J. THURY, *A középázsiai török nyelv ismertetései* (Orta-Asya Türk dilinin tetkiki), Budapest 1906, Türkçesi, Milli Tettebbular Mecmuası II, İstanbul 1331 (1915), s. 207-232'de; ABDÜLKADİR İNAN, *Çağatay yazı dilinin kuruluşu tarihine dair düşünceler*, Türk Dili, Belleten, seri III, Nr. 6-7, İstanbul, 1946, s. 531-543'de; A. CAFEROĞLU, *Çağatay Türkçesi ve Nevai*, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi II, İstanbul 1948, s. 141-145'de; HASAN EREN *Çağatay lûgatleri hakkında notlar*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi VIII, Ankara, 1950, s. 145-163'de.

A. LUMLEY DAVIDS'in *A grammar of the Turkish Language*, London 1823 (1832 baskısının 182-191. sahifesi) te neşrettiği metin örnekleri ve C. M. FRAEHN tarafından meydana getirilen ilk Abu'l-Gâzi baskısı, *Abulghasi Bahadur Chani Historia Mongolorum et Tatarorum*, Kazan 1825, bugün de tarihî değerlerini muhafaza ediyorlar. Daha sonraki küçük ve büyük metin yayımlarından bir kısmı sırasına göre aşağıya çıkarılmıştır: M. QUATREMÈRE, *Chrestomathie en turk oriental*, I, Paris 1841 (Nevai'nin *Muhâkemetü'l-lugateyn'i* (s. 1-39) ile *Ta'rîhu mülûki'l-'Acem'*ini (s. 40-114) ihtiva eder); I. BEREZIN, anonim *Şeybânî-nâme*, Biblioteka Vostoçnych Istorikov I, Kazan 1849; aynı yazar, *Tureckaja chrestomatija*, cild I, Kazan 1857; (Çağatayca Metinler s. 52-375); N. ILMINSKI (IL'MINSKIJ), *Baber-nameh*, Kazan 1857; BARON DESMAÏSONS, *Histoire des Mongols et des Tatars par Aboul-Ghâzi Bêhâdour Khan*, cilt I, St. Pêtersbourg 1871 (*Şecere-i Türk* metni), cilt II, 1874 (Fransızca tercümesi), AHMED VEFİK PAŞA, *Alişir Nevâ'i Mahbûbu'l-kulûb*, İstanbul 1289 (1873); H. VÁMBÉRY, *Die Scheibaniade. Ein özbekisches Heldengedicht in 76 Gesängen von Prinz Mohammed Salih aus Charezm*, Wien 1885; AHMED CEVDET, *Mir 'Alî Şir Nevâ'i. Muhâkemetü'l-lugateyn*, İstanbul 1315 (1899 / 1900); ANNETTE S. BEVERIDGE, *The Bâbar-Nâma, being the Autobiography of the Emperor Bâbar, the Founder of the Moghul Dynasty, written in Chaghatay Turkish*, London 1905 (Tıpkı basım, Gibb Memorial series, vol. I); P. M. MELIORANSKIJ - A. N. SAMOJLOVIÇ, *Muhammed Salih, Şejbaniname*, Sanktpeterburg 1908; E. DENISON ROSS, *A Collection of Poems by the Emperor Babur*, Journal and Proceedings of the Asiatic Society of Bengal, vol. VI, Extra No., Calcutta 1910; aynı yazar, *The persian and Turki Divâns of Bayram Khân, Khân-Khânan*, Bibliotheca Indica, New Series, No. 1241, Calcutta 1910; KÖPRÜLÜZADE MEHMED FUAD, "*Risâle-i vâlidîye*" tercümesi, Millî tettebbular Mec-

muası I, İstanbul 1331 (1915), s. 113-124; aynı yazar, "Bâbur Şâh" ın şi'rleri, aynı eser s. 235-256, 464-480, II, s. 307-336; NECİB ÂŞİM, *Hadis-i erba'in tercümelere*, Millî Tettebular Mecmuası II, 1331 (1915), s. 149-155 (Nevâî'nin eseri); A. N. SAMOJLOVIÇ, *Sobranie stichotvorenij imperatora Babura*, Petrograd 1917; aynı yazar, *Çetverostişijatujugi Nevai*, Musulmanskiy Mir, AN, Petrograd 1917; aynı yazar, *Iztujugov çagatajca Emiri*, DAN 1926, s. 75-77; aynı yazar, *Çagatajskie tujugi Ljutfi*, aynı yer, s. 78-80; A. HİKMET, *Hüsäyn Bâykara divânı*, Baku 1926; NEVÂÎ, *Münşa'ât*, Baku 1926; aynı yazar, *Vakfiyü*, Baku 1926; A. N. SAMOJLOVIÇ, *Otryvok iz "Teaşşukname" s igroju rifmujuşçich slov*, DAN 1927, s. 36-38'de; aynı yazar, *Materialy po sredneaziatsko-tureckoj literature IV. Çagatajskiy poet XV veka Atai*, ZKV II, 1927, s. 257-274; FITRET, *Özbek üdäbiyyatı nâmunälari* Taşkent-Semerkant 1928 (Çağatayca metinler s. 124-319'da); EBÛLGAZİ BAHADİR, *Şecere-i Terakime* (Fotokopi), İstanbul 1937 (Türk Dil Kurumu); İSMAİL HİKMET ERTAYLAN, *Türk edebiyatı örnekleri II. Risâle-i Sultan Hüseyin Baykara*, İstanbul, 1945 (İstanbul Üniversitesi yayımlarından); Latin harfleriyle: Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi I, İstanbul 1946, s. 40-47'de; aynı yazar, *Türk edebiyatı örnekleri V. Divan-ı Sultan Hüseyin Mirza Baykara "Hüseyini"*, İstanbul, 1946, (İstanbul Üniversitesi yayımlarından); REŞİT RAHMETİ ARAT, *Bir yazı nümunesi münâsebeti ile*, Fuad Köprülü Armağanı, İstanbul 1953 (Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi tarafından neşr edildi), s. 17-29'da (Yüsuf Amiri'nin *Dehnâmesi*'nin 23 beytinin Uygurca tıpkı basımını Lâtince çeviri yazısını, ve Türkçe tercümesini ihtiva eder),

Gramer kısmında kullanılan kısaltmalar:

- B *Bâburnâme*, BEVERIDGE baskısı.
 B Ilm. *Bâburnâme*, IL'MINSKIY baskısı.
 B Diw. SAMOJLOVIÇ, *Sobranie stichotvorenij imperatora Babura*.
 BŞ KÖPRÜLÜ, "Bâbur Şâh" ın şi'rleri,
 Ba. ERTAYLAN, *Divan-ı Sultan Hüseyin Mirza Baykara*.
 Ch Hucendî, *Leâfatnâme*, yazma, Brit. Mus. Add. 7914, Foll. 142v-157v (RIEU, Turk. M.M., s. 287)
 E Emirî, *Divân*, yazma, İstanbul Üniversitesi kütüphanesi T 5452, 361r-414 v; istinsah 1232 (1816/1817).

- G** Gedā veya Gedā'ī, *Dīvān*, yazma, Paris Bibl. Nat., BLOCHET Nr 981, Foll. 96v:161v; istinsah, 16. yüzyılın başı.
- H** Hāmidī, *Yūsuf u Zelihā*, yazma, Topkapı Revan ktb. 838; istinsah 922 (1516), bk. HALİDE DOLU, *Sultan Hüseyin Baykara adına yazılmış Çağatayca manzum bir Yusuf hikâyesi*, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi V, İstanbul 1954, s. 51-58 (4 sahife tıpkı basım).
- Korankom.** *Tefsir-i Şerif*, Çağatayca bir Kur'an tefsiri, yazma, İstanbul Topkapı Ahmet III ktb. 16; istinsah 950 (1543/44); birinci ciltten istifade edildi.
- L Diw.** Luṭfī, *Dīvān*, yazma, Bursa Müze Kitaphāğı E 113/156; İSMAİL HİKMET ERTAYLAN tarafından meydana getirilmiş fakat şimdiye kadar yayımlanmamış bir tıpkı basımdan istifade edildi.
- L GN** Luṭfī, *Gül ü Nevrüz*, yazma, Brit. Mus. Add. 7914, Foll. 50-114 (RIEU, Turk. MM, s. 284).
- Mab.** Mīrzā Mehdī, *Mabānī'l-luḡat*, Ross. neşri.
- N Bād** Nevā'ī, *Bedā'ü'l-vasa'at*, yazma, İstanbul Ayasofya 3980; istinsah 957 (1550).
- N FK** Nevā'ī, *Fevā'idü'l-kibar*, yazma, İstanbul Üniversite ktb. T. 1565; istinsah 947 (1540/41).
- N Ğar.** Nevā'ī, *Ğarā'ibu's-şiğar*, yazma, İstanbul Üniversite ktb. T. 5669; istinsah 930 (1523/24).
- N Isk.** Nevā'ī, *Sedd-i İskender*, *Hamse-i Nevā'ī* mecmuası, İstanbul Ayasofya 3854 (tarihsiz)
- N Küll** Nevā'ī, *Külliyāt*, yazma, İstanbul Süleymaniye-Fatih 4056; istinsah 905 (1499/1500), krş. H. RITTER'in *Oriens VIII*, 1955, s. 142d. undaki yazısı.
- N Quatr.** QUATREMÈRE'in *Chrestomathie en turk oriental*'ındaki Nevā'ī'nin eserleri.
- Sek. A** SEKKÂKİ'nin İstanbul Ayasofya ktb. 4757 numarada kayıtlı mecmuanın 163-167. sahifelerindeki gazelleri.
- ‘Ub. T** ‘Ubeydullāh Han (‘Ubeydī), *Dīvān*, yazma, İstanbul Topkapı Enderun ktb. 2381, Foll. 21r-41r (tarihsiz)

‘Uh. Ü Aym, yazma, İstanbul Üniversitesi ktb. T 1988; istinsah 959 (1552).

Z Şerafeddin Yezdi'nin *Zafer-nâme*'sinin Çağatayca tercümesi, yazma, İstanbul Nuruosmaniye ktb. 3268 (tarihsiz)

21. Çağatayca belgeler Arap, nadiren Uygur yazısıyla kaleme alınmışlardır.

221. Çağatayca'nın ünlü varlığı Harezmi Türkçesi'nin aynıdır. bk. H^varezmce, II7.

222. $\ddot{a} > i$: Karahanlıca'da da henüz muhafaza edilen fakat daha o zaman sık sık i ($e?$) ile yer değiştiren Eski Türkçe kök hece e 'si Çağatayca'da tamamıyla i (ɨ) olarak görünüyor: *ilig* ($<\ddot{a}lig$) “el”, *imgäk* ($<\ddot{a}mgäk$) “acı, endişe, emek”, *iv* ($<\ddot{a}b, \ddot{a}w$) “ev”, *biyik* ($<b\ddot{u}d\ddot{u}k$) “büyük”, *kiç*— ($<käç$ —) “geçmek”, *kil*— ($<käl$ —) “gelmek”, *min* ($<män$) “ben”, *ni* ($<nä$) “ne”, *tiç*— ($<täg$ —) “değmek”, *yit*— ($<yät$ —) “yetmek, gelmek” vs. RADLOFF ve onu takip eden türkologlar ve nihayet POPPE (ZDMG 101, 1951, s. 301–332), böyle durumlarda tereddüdsüz $\ddot{a}$ okurlar ki yanlıştır. J. NÉMETH (*Zur Kenntnis des geschlossenen e im Türkischen*, KCsA I, ek cilt, 1939, s. 518, 520'de), ise “İlk Türkçe * $\ddot{a}$ 'nin Çağatayca'da ɨ ile gösterildiği halde, işaretin temsil ettiği ses $\ddot{a}$ değil e veya i olmalıdır” fikrindedir.

ɨ ve i . VÁMBÉRY (Çağ. Sprachst. 13) ve RADLOFF (Phon. 12 d.) un Çağatayca'da yalnız ön damaklı ince i olduğu anlayışına karşılık Çağatayca'da kalın bir ɨ 'nin olduğunu kabul etmek gerekir. Eski yazmaların imlâlarından anlaşılacağı gibi, Çağatayca kelimelerde, başka şive-lerde ɨ beklenen yerlerde art damak ünsüzlü ($\text{ğ}, \text{k}$), ekler, i beklenen yerlerde de öndamak ünsüzlü (g, k) ekler gelir: *lul-mak*, *yıl-ğa*, *karı-lık*, fakat *kit-mäk*, *kişi-gä*, *yigit-lik* vs. Gerçi sapmalar vardır, bunlar herşeyden önce muahhar yazmalarda daha sıktır (Özbekçe'nin tesiri).

DUDAKSILAŞTIRICI SES DEĞİŞMESİ:

(krş. M. RÄSÄNEN, *Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen*, Helsinki, 1949, s. 79). Dudak ünlülerinin tesiriyle tek tük dudaksılaştırma olayları: a) $a > o$, kendisinden sonra bir u geliyorsa, sadece şu örnekte: *acun* “dünya” (H. Abuşka, PAV. DE COURT.) yanında *ocun* (Etü. *ajun*, *azun* “hayat, varlık şekli”); b) $\ddot{a} > \ddot{o}$, kendisinden sonra bir $\ddot{u}$ geliyorsa: *çöküç* (Käşg. *ğuzz çäkük*, Abuşka *çäküş*) “çekiş”, *öçkü* (Käşg. *äçkü*) “keçi”, *öksü*— (Käşg. *äksü*—) “azalmak”, *örük* (Käşg. *ürük*) “erik”, *ösrük* ~ *isrük* (Käşg. *üsruk*) “sarhoş”, *ötük* ~ *ütük* (Käşg.

ütük) "çizme", *töşük~tişük* (Kāşg. *tāşük*) "deşik, delik", bundan başka şu örnekte de: *öyüğü~iyüğü* (Kāşg. *äyüğü*) "kaburga"; e) *i > ü*, kendisinden sonra bir *ü* geliyorsa: *inçü~ünçü* "inci", *tülkü* (Etü. Kāşg. *tilkü*) "tilki". Dudaksı son ses ünsüzünden sonra ek ünlüsü yuvarlaklaşması: Harezmi Türkçesi için karakteristik olan bu duruma, Çağatayca'da tamamıyla son verilmiştir. Yuvarlaklaşma yalnızca şuralarda vardır: a) *v*— son sesiyle biten fiil köklerinden sonra: *ķav-dum* "kovdum", *ķav-up* "kovup", *ķav-uş*— "kavuşmak", *siv-düm* "sevdim", *siv-üp* "sevip", *siv-ün*— "sevinmek" vs.; b) *av* (= *au*) diftongu ihtiva eden Arapça isimlerden sonra: *cavr-uş* "cevrin", *davr-uşuz* "devriniz", *ķavl-uş* "ķavlin", *şavķ-um* "şevkim" vs. Bunun gibi *sarv-uş* "servin" da da. Buna karşılık Türkçe isimlerde hiç bir yuvarlaklaşma yok: *iv-im* "evim", *çav-lığ* "meşhur".

Dil uyumu Türkçe kelimelerde oldukça sağlamdır. Art damak ve ön damak sesli eklerin yer değiştirmesi eski el yazmalarında nisbeten seyrek: *al-dük* "aldık", *köñglümdü-ğı* "gönlümdeki" vs. Muahhar el yazmalarında dil uyumundan, konuşulan ağızlara dayanan sapmalara daha sık rastlanır.

Arapça ve Farsça'dan alınma kelimeler -daha önceki devirlerde olduğu gibi- çoğunlukla art damak ünsüzlü ekler alırlar. *‘alam-ğa* "aleme", *banda-ğa* "bendeye", *‘işrat-ğa* "işrete", *mast-lık* "mestlik", *ķudrat-lık* "kudretli", *mu‘tabar-raķ* "daha muteber" vs. *k* ve *g* ihtiva eden kelimelere çoğunlukla ön damak ünsüzlü ekler gelir: *fülük-kä* "feleğe", *göl-gü* "güle", *bibäk-lik* "korkusuzluk", *päk-räk* "daha temiz" vs. Sayısız istisnalardan dolayı (bilhassa *k*, *g*'li kelimelerde) kesin bir kaide tesbit etmek imkânsızdır. Her şeye rağmen art-damak ünsüzlü eklerin çoğunlukta olduğu tesbit edilebilir, buradan da, Çağatayca'da (ve daha önceki Orta Türkçe devirlerinde de) Arapça ve Farsça kelimelerin art damak ünsüzlü telâffuzunun, meselâ Osmanlıca'dan, daha umumî olduğu neticesi çıkarılabilir.

Son hece ünlüsü *i*, *ı* olan Arapça ve Farsça'dan geçme kelimeler, hep art damak ünsüzlü ekler alırlar. *dîn-ğa* "dine", *ism-ğa* "isme", *mu‘abbir-ğa* "tabirciye", *şa‘if-raķ* "daha zayıf", *‘ilm-lığ* "ilimli" vs. Tabiatıyla burada *i*, *ı*'nın art damaksızlaşması düşünülemez (en azından bu durumda). *i*, *ı*'nın yabancı kelimelerde gerçekten damaksızlık bakımından farklı olmadığını (Türkçe kelimelerde değil, krş. yukarı) kabul etmek daha doğrudur. Bağlantı ünlülerinde ve eklerde dudak uyumu bir çok noktada Harezmi Türkçesi'nden ayrılır.

I. Dudak uyumuna giren ekler ve bağlantı ünlüleri:

1. İyelik (ilk ünlüye tekabül eder) —ım / —um, —ıy / —uy, —ımız / —umuz (nadiren —umuz), —ıyız / —uyuz (nadiren —uyuz);

2. Görülen geçmiş zaman —dım / —dum, dıy / —duy, —dıyız / —duyuz;

3. Emir (ilk ünlüye tekabül eder) —ıy / —uy, —ıyız / —uyuz; (nadiren —uyuz);

4. —ıp / —up;

5. —ımtul / —umtul (ilk ünlüye tekabül eder): *ag-ımtul* "akımsı", *kök-ümtül* "mavimsi";

6. —ınç / —unç (ilk ünlüye tekabül eder);

7. —lğ / —luğ ve —lık / —luk (bk. § 232);

8. —ığ (>—ık) / —uğ (>—uk): *sat-ığ* "satış", *öl-üğ* "ölü";

9. —ım / —um: *at-ım* "atım, atış", *tut-um* "tutum, kaide";

10. —ın / —un: *yağ-ın* "yağmur, yağış", *tüt-ün* "duman";

11. —ınç / —unç: *kıl-ınç* "iş, kılınç", *sök-ünç* "sövme";

12. —ış / —uş: *al-ış* "alış", *uç-uş* "uçuş";

13. —ıl— / —ul—: *kıl-ıl—* "yapılmak", *tök-ülmek* "dökülmek";

14. —ın— / —un—: *bak-ın—* "bakınmak", *kör-ün—* "görünmek";

15. —ık— / —uk—: *at-ık—* "adlandırılmak", *yol-uk—* "karşılaşmak";

16. —ış— / —uş—: *al-ış—* "alışmak", *kuç-uş—* "kucaklaşmak";

17. —ız— / —uz—: *tam-ız—* "damlatmak", *öt-üz—* "geçirmek";

II. Dudak uyumuna girmeyen ekler ve bağlantı ünlüleri:

a) Dudaksız olmayan ünlülerle:

1. 3. şahıs iyelik eki —(s)ı;

2. Yükleme hali eki —nı ve —ın;

3. Ayrılma hali eki —dın;

4. Görülen geçmiş zaman 3. teklik şahıs eki —dı;

5. Emir eki —ğul ve —ğun;

6. —mış;

7. —cı : koy-cı “koyun çobanı”;
8. —ğı / —kı : burun-ğı “ilk, önceki”;
9. —ğına / —kına : kuş-ğına “kuşcağız”;
10. —(ı, u) nçı (ikinci ünlüye tekabül eder);
11. —sız : köyül-siz “kalpsiz”;
12. —ı : komş-ı “komşu”;
13. —ıt : öl-ıt “(atların) ölüm(ü)”.

b) Yalnız dudak ünlüsü ile:

1. Görülen geçmiş zaman I. çokluk şahıs eki —duk;
2. Emir 3. teklik şahıs eki —sun;
3. Zarf fiil —gunça ve —guça;
4. —duruk : kalkan- duruk “kalkan tutan”;
5. —duk : çap-duk “teçhizat”;
6. —(ı, u)mtul (ikinci ünlüye tekabül eder);
7. —gu : al-gu bir-gü “alış veriş”;
8. —gun : çap-gun “akın, baskın”;
9. —gur : tın—gur “sakin, dinlenmiş”;
10. —uk : aç-uk “açık”;
11. —dur— / —tur— : al-dur— “aldırmak”; kis-tür— “kestirmek”;
12. —gur— : yit-gür— “ulaştırmak”;
13. —guz— : yat-guz— “yatırmak”;
14. —ur— : tat-ur— “tattırmak”;
15. Soru edatı mu / mü.

III. Dudak uyumundan sapmalar (yuvarlak bir gövde ünlüsünden sonra):

1. İyelik (ikinci ünlüye tekabül eder): —umuz, —uyuz, nadiren —umuz, —uyuz; 2. İlgî hali —nıy, nadiren —nuy; 3. Vasıta hali —ın / —un; 4. Emir (ikinci ünlüye tekabül eder) —uyuz, nadiren —uyuz; 5. —ız / —üz : boğ-uz “boğaz”, fakat toğ-ız “çocuk”.

231. Çağatayca'nın ünsüz varlığı, Karahanlıca ve Harezmce'den δ (ذ) ve w (و) seslerinin Nev'î öncesi yazarlarda tesadüf edi-

len arkaik bazı istisnalar haricinde- tamamıyla *y* (ع) ve *v* (و) ye dönüşmüş olmasıyla ayrılır.

232. Dudak ünsüzleri: a) İlk Çağatayca'da *oprak*, *toprak*, *yaprak* olan *ofrak* "elbise"; *tofrak* "toprak" ve *yafrak* "yaprak" kelimelerindeki *p > f* değişikliği karakteristiktir, *öfke*'de *p / w > f* (Kaşg. *öpkä*, KB, Harezmi *öwkä*) "öfke" bahis konusudur. b) Eski Türkçe'deki *b*, Karahanlıca ve Harezmi'deki *w*, *v* olmuştur: *tavar* (Etü. *tabar*, Karahanlıca, Harezmi *tawar*) "mal, davar"; *iv* (Etü. *üb*, NF *ew*) "ev" vs. Etü. *sub*, Karahanlıca, Harezmi *suw*, Çağatayca *su* "su", 3. şahıs iyelik eki ile *suyı*. *iv* ses grubu, *iv* ~ *öy* "ev", *ivrül* — *öyrül* — "dönmek" kelimelerinde ekseriya, *siv* — *söy* — kelimelerinde nadiren *öy* olur.

Diş ünsüzleri: a) *dağı* (<*tağ*) "ve, de"; *di* — (<*ti*) — "demek"; *dik* yahut *dig* (<*täg*) "gibi" (Nevâ'i öncesi *tig*, nadiren *täg*, *düg*), *dur* ve *durur* (<*turur*) "dır / dur / dir / dür", *tigrü*'nün yanında nadiren *digrü* (<*tügürü*) "kadar" ve *diginçä*, *digünçü* (Rabgüzi *tüginçü*) "kadar" kelimelerinde *t* — *d* — değişmesi zikredilmeye değer. b) İki ünlü arası *t*'leri muhafaza edilmiştir. *ataş* (Osm. *adaş*) "adaş", *itip* (Osm. *edip*) "edip", *otağ* (Osm. *oda* "oda") "çadır", *otun* (Osm. *odun*) "odun", *ötä* — (Osm. *öde*) — "ödemek", *ötük* (Osm. *edik*) "çizme", *kutur* — (Osm. *kudur*) — "kudurmak"; *yiti* (Osm. *yedi*) "yedi" vs. fakat *adağ* (Osm. *ada*) "ada", *budağ* (Osm. *budak*) "budak" (belki almıma bir kelime). c) Etü. —*d*—, —*d*, Karahanlıca, Harezmi —*δ*—, —*δ* Çağatayca'da kesinlikle *y*'ye dönüşmüştür: *ayır* — (<*adır*, *aδır*) — "ayırma"; *biyik* (<*bädük*, *bäδük*) "büyük"; *uy* (<*ud*, *uδ*) "inek, sığır" vs. Eski Türkçe'den gelme *ıd* (*y* önsesinin, Etü. *yıd*, *yıt*, Kaşg. *yıδ*, düşmesiyle) "koku" (aynı anlamda kullanılan *ıs* bir ağız kelimesidir); *ıdı* —, *ıtı* — (Etü. *yıdı* —, Kaşg. *yıdı* — "kötü kokmak") "kokmak"; *südrä* — "sürünmek" gibi bir kaç kelime muhafaza edilmiştir. Bilhassa Nevâ'i'den önceki bazı şairlerde bazan *adağ* (*ayağ*'ın yanında) "ayak", *kidin* (*kiyin*'in yanında) "sonra" vs. gibi kelimelere arkaizm olarak rastlanır. d) Ön seste *d / t* değişmesi. —*da* / —*ta*, —*dın* / —*tin*, —*di* / —*ti* ekleri ünlülerde ve sedasız ünsüzlerden sonra *d* — ile görülürler; sedasız ünsüzlerden sonra (*ç*, *f*, *b*, *k*, *p*, *ğ*, *s*, *ş*, *t*) ön sesler her iki şekilde de kayarlar (görülen geçmiş zamanda *t* daha yaygındır): *yığaç-ta* / —*da*, *taraf-da*, *tarih-da*, *kiçiklik-tä*, *işik-dä*, *İrak-ta*, *ulus-da*, *yaş-ta*, *altmış-da*, *fırsat-ta*, *bulut-da*, *aç-tın*, *yığaç-dın*, *za'f-dın*, *ilik-tin*, *ipük-din*, *köp-tin* / *din*, *yırak-tın*, *ışık-dın*, *ulus-tın*, *ölmüs-din*, *baş-tın*, *kuş-dın*, *muddat-tın*, *bulut-dın*; *kaç-tı*, *tök-ti*, *tap-tı*, *çık-tı*, *kis-ti*, *uruş-tı*, *tut-tı*. Aynı sapma *dur* / *tur*'da da görülür: *kilip tur*, *dip dur*, *yok tur*, *imäs tur*, *yavumas dur*, *tapmuş dur*. Faktitiv eki —*tur*—

sadasız ünsüzlerden sonra ve l'den sonra da ekseriyetle eski şeklini korur: *kil-tür—, kis-tür—, öl-tür—, tiril-tür—* (fakat *al-dur—, tol-dur—*), diğer hallerde *—dur—: sor-dur—*.

Damak ünsüzleri: a) *k* ve *ğ* ön sestem tamamiyla muhafaza edilmiştir. b) *ğ* iç sestem yer yer *ğ*'ya dönüşür; *dağı* (<*tağı*) "ve, de", *ağımtul* "akımsı" fakat *ağar—* "ağarmak", *sağın—* (Etü., Harezmece *sağın—*) "düşünmek". c) *k > ğ* ünsüzlerden önce ve sonra (daha Harezmece'de): *sağla—* (Etü. *sağla-n—, sağla-n—*) "korumak, muhafaza etmek", *toğluk~toğluk* "tokluk", *yahtu~yağdu* "parlaklık", *yılğı, ilğı,~yılğı, ilğı* "sürü", *uyğu~uyku* "uyku". d) *ğ / ğ* (Harezmece *w*) bazı kelimelerde *v*'ye dönüşür: *ğavun* (Kâşğ. *ğavun*) "kavun"; *ğavuk* (Etü. *ğavuk*) "meşane", *savuk* (Etü. *soğuk*, Harezmece *savuk*) "soğuk"; *tavuk* (Etü. *tağıku, tağıgu*, Kâşğ. *tağıgu*, Harezmece *tavuk*) "tavuk", *yavuk* (Kâşğ. *yağuk*, Harezmece *yavuk*) "yakın", *yavurğan, yovurğan* (Etü. Kâşğ. *yoğurğan*) "yorgan"; *—ağı / ağü* de *—av / av*'e dönüşür: *buzav~buzagu* "buzağı", *küyav* (Etü. *küdügü*, Kâşğ. *küdügü*) "güveği" ve bilhassa beraberlik (3215) sayı sıfatı eklerinde: *birav ikav, üçav*. e) Hece başı ünsüzü durumundaki *ğ / g (>ğ / k)* de belirli bir değişiklik olmamıştır. *İşuk* (<*ışkuk*) "eşek"; *kiruk* (<*kürgük*) "gerek"; *ğulak* (<*ğulğak, ğulkak*) "kulak"; *tamak* (<*tamğak*) "damak"; *toğrak* (<**topurğak*) "toprak"; *yağrak* (<*yapırğak*) "yaprak" gibi kelimelerde var olan art damak sadalı ünsüzleri çoğunlukla çok önceden düşmüşlerdir. f) Asli *—ğ* ile asli *—ğ* çakışmıştır, bu yüzden tercihe göre her iki ses de son sesde görülebilir: Asli *—ğ*: *ak~ağ* "ak"; *artuk~artuğ* "artık, fazla"; *ayak~ayağ* "ayak", *bulak~bulağ* "kaynak"; *savuk~savuğ* "soğuk"; *yağrak~yağrag* "yaprak" vs.; asli *—ğ*: *katığ~katık* "sert, pek"; *ğuruğ~ğuruk* "kuru"; *sarığ~sarık* "sarı", *uluğ~uluk* "ulu, büyük" vs. Bu durum *—lk* (isim yapma eki Osm. *—lk*) ve *—hğ* (sıfat yapma eki, Osm. *—h*) eklerinin de karşılıklı yer değiştirmelerine sebep olur: *açlık~açlığ* (Osm. *açlık*) ve *orta boyluğ* (Osm. *orta boylu*) "orta boylu"; *~sarv boyluk* (Osm. *selvi boylu*) "servi boylu". Her ne kadar yazıdan anlamak mümkün değilse de, aynı şey muhtemelen son sesteki *k* ve *g* için de geçerlidir: *ötüg~ötük* (Osm. *edik*) "çizme"; *ölüg~ölük* (Osm. *ölü*) "ölü"; *yigitlig~yigitlik* (Osm. *yigitlik*) "gençlik, yigitlik"; *ay yüzlüg~ay yüzlük* (Osm. *ay yüzlü*) "ay yüzlü"; görülen geçmiş zaman eki *—duk / —dük*, şart eki *—sak / sük* ve masdar eki *—mak / mäk*'te hiç bir değişiklik bulunmaz; yine de sonuncuda ünlü ile veyahut sadalı bir ünsüzle başlayan ek ve kelimelerden önce bir sadallaşma bahis konusu olabilir: *almak-ı, almak-nı, almak için yanında-almagı, almag-nı almag-lık, almag için*. Fiil köklerinin art damak sadalı ünsüzleri bu değişmeye uy-

mazlar; *sığ*—“sığmak”, *yağ*—“yağmak”, *yığ*—“yığmak”; fakat *sık*—“sıkmak”, *yak*—“yakmak”, *yık*—“yıkmak”.

Sızıcı ve patlayıcılar: a) $\zeta > \varsigma$, Harezmi Türkçesi’nde olduğu gibi. b) $s \rightarrow \zeta$ — gerileyici benzeşme ile: *çüçüg* (Etü. *süçig*, Harezmi *süçüg*) “tatlı”.

Geniz ünsüzleri: Harezmi Türkçesi’nde olduğu gibi.

Akıcı ünsüzler: a) *r*, *bilā* (<*bir*lā) “ile” ve çoklukla *i*— (<*ir*—<*är*—) fiilinde kendisinden sonra bir ünsüz geliyorsa, *idi* (<*irdi*) “idi”, *imäs* (<*irmäs*) “değil” vs. örneklerinde düşer. Diğer durumlarda Harezmi Türkçesi’nde olduğu gibidir. b) *l*— Harezmi Türkçesi’nde olduğu gibi *kitür*— (<*kältür*—) kelimesinde düşer.

İkizleşme: Mirzā Mehdî’nin Çağatayca dil bilgisinde (bk. Bibl. Or. Hung. V, s 170 § 21’deki çahşmam) ortadaki ünsüzün aşağıdaki kelimelerde ikizleşmeli veya ikizleşmesiz halleriyle var olduğu zikr edilmiştir: *ikki*~*iki* “iki”, *yitti*~*yiti* “yedi”, *sikkiz*~*sikiz* “sekiz”, *toḳkuz*~*toḳuz* “dokuz”, *saḳḳal*~*saḳal* “sakal”; şunlar da ilâve edilebilir: *otuz* (*otuz*’un yanında) “otuz” (Harezmi Türkçesi’nde olduğu gibi vezin zarureti ile de). *Mukaddimetü’l-edeb*’in Çağatayca kısmında (bk. N. POPPE, ZDMG 101, s. 318, 320) *baḳḳa*~*baḳa* “kurbağa” *ḳattıḳ*~*ḳatıḳ* “katı, sert”, *saḳḳız*~*saḳız* “sakız”, *täḳḳä*~*täḳä* “teke” gibi diğer örnekler de verilmiştir.

3211. Çokluk ekleri bilindiği üzere —*lar* / —*lär*’dir.

3212. İsim çekimi şöyledir:

İlgi hali: *nıḳ*, yuvarlak ünlülerden sonra (bilhassa Nevā’î’den önce) —*nıḳ* : *ḳuyaş-nıḳ* “güneşin”, *tıl-nıḳ*, *köḳlüm-nıḳ*, *biglări-nıḳ*, *közümiz-nıḳ*, *boyuḳız-nıḳ*. —*nıḳ*’ın yerini çok kere —*nı* alır: *Afrāsiyāb’ın oḳlu* “Efrasiyab’ın oğlu” (N Quatr. 53:11). Böylelikle ilgi hali eki ile yükleme hali eki birbirleriyle çakıştığından —*n* eki de bazan —*nıḳ* yerine kullanılmıştır: *yarar bu ḳasta köḳül dardıḳa oḳın yarası* “bu hasta gönül derdine okunun yarası iyi gelir” (B. Diw. 3:11), *aḳaların ḳatıda* “ağabeylerinin yanında” (H 59r:15). İlgi hali eki çok kere (şürde daha sık) kullanılmaz: *atası atı Färruḳ* “atasının adı Ferruh’tur” (L GN 15v:6).

Yükleme hali: —*nı*, 3. şahıs iyelik ekinden sonra ekseriye sadece —*n* : *ḳuş-nı*, *köḳül-nı*, *taḳlar-nı*, *başı-nı*, *baş-ın*, *közi-nı*, *közi-n*.

Yönelme hali: —*ḳa* / —*ḳü*, sadasız ünsüzlerden sonra aynı zamanda —*ḳa* / —*ḳü*, şürde, iyelik eklerinden sonra ekseriye —*a* / —*ü*, 3. şahıs

iyelik ekinden sonra —na / —nâ : ata-ğa, kişi-ğâ, su-ğa, Ya'kub-ğa, yi-ğaç-ğa / —ka, dard-ğa, Yûsuf-ğa, tafarruc-ğa, şâh-ğa, câh-ka, kök-kü, yol-ğâ, Âdam-ğa, zindân-ğa, ayak-ğâ / —ka, kuşlar-ğa, ulus-ka, kuyuş-ğâ / —ka, ot-ğâ / —ka, ay-ğâ, köz-ğâ, bâğ-ğâ ; alnım-ğa, alnım-a, kulakıñ-ğa, boynun-a, yüzün-ğâ, közleriñ-â, ayağı-ğa, ayağı-na, başımız-ğa, sözümüz-â.

Bulunma hali: —da / —ta (krş. 232), şiirde 3. şahıs iyelik ekinden sonra çok kere —nda : su-da, cihân-da, baş-ta, yüräk-tâ, köñlüm-dâ, yüzün-dâ, yol-da, yolu-nda, küzgüsi-dâ, küzgüsi-ndâ.

Ayrılma hali: —dın / —tın (krş. 232) şiirde, 3. şahıs iyelik ekinden sonra aynı zamanda —ndın : mayhâna-dın, tağ-dın, ot-tın, ahım-dın, başıñ-dın, otlar-dın, sözi-din, saçı-ndın.

Eşitlik hali: —ça : it-çâ "it gibi", kıl-ça bil "kıl gibi (ince) bel", bir çupçuk yumurtkâsı-ça "bir serçe yumurtası kadar", kini-çâ "arkasınca", özgü-çâ "başkaca", tört kündü-çâ "dört gün kadar" (B 13r:9). —ça çok kere yönelme hali ekinden sonra gelir ve sonuç (—e kadar) manasına gelir: bir şahar-ğa-ça bardı "bir şehre kadar vardı" (N Quatr. 64:3), yarım küngâ-çâ "öğleye kadar" (N. İsk. 209v:19).

Vasıta hali: —n / —ın / —un (kalıplaşmış): birin ikin "birer ikişer", kündüz-ün "gündüzün, gündüz", tün kün-in "gece gündüz", yalguz-un "yalnızlayım, yalnız", ikâvlâ-n "her ikisi", barçaları-n kaçtı "hepsi (birden) kaçtı" (H 63v:3); —sız'dan sonra: ansız-ın "onsuzun, onsuz", sinsiz-in "sensizin, sensiz", susız-ın öl— "suzuzluktan ölmek" (L Diw. 50:8).

Yön bildirme hali: —ra, —ğ / kârı / —g / kâri (kalıplaşmış) : soñ-ra, taş-kârı, il-ğâri.

3213. İyelik Ekleri:

1. Tkl. —(ı, u) m : ata-m, uyku-m, küzgü-m "aynam", baş-ım, köz-üm, söz-lâr-ım.

2. Tkl. —(ı, u)ñ : ata-ñ, uyku-ñ, küzgü-ñ, baş-ıñ, köz-üñ.

3. Tkl. —(s)ı : ata-sı, uyku-sı, küzgü-si, baş-ı, köz-i, tüş-i "düşü, rüyası".

1. Çkl. —(ı, u) mız, nadiren —(u) muz : ata-mız, uyku-mız, küzgü-miz, baş-ımız, köz-ümüz, köz-ümüz.

2. Çkl. —(ı, u)ñız, nadiren —(u)ñuz : ata-ñız, uyku-ñız, küzgü-ñiz, baş-ıñız, köz-üñiz, köz-üñüz, çok nadir söz-iñiz (H).

3. Çkl. —lar-ı : ata-lar-ı, söz-lâr-i.

Akrabalık kelimelerinde —lar-ıy yerine —y-lar da gelebilir: *dimâ ağanlarğa* “ağabeylerine söyleme” (H 5v:6). —İyelik eklerinin bırakılması: *biziñ kin halğan uruñnuñ çadırları* “bizim arkaya (sona) kalan uruğumuzun çadırları” (B 138v:10).

3214. Karşılaştırma: Artıklık: —rak, —rağ / —rük, (—rüg) : *savug-rak* “daha soğuk”, *bih-rük* “daha iyi”, *äfzün-rak* “daha fazla”, *battar-rak* “daha kötü”, *aşah-rak* “daha doğru”, *karıganda tavba hüşrak dur yigitlär* “ışkıdın “yaşlanıldığında tevbe, gençlerin aşkımdan daha iyidir” (N FK 72r:8). Üstünlük: *barıdın kiçik kız* “en küçük kız” (B 20r:9).

3215. Asıl sayılar: 1-10: *bir*, *ik(k)i*, *üç*, *tört*, *biş*, *altı*, *yit(t)i* ~ *yüt(t)i*, *sik(k)iz* ~ *säk(k)iz*, *toğ(k)uz*, *on*; 20-100: *yigirmi*~*yigirmä*, *ot(t)uz*, *karğ*, *illig*, *alt(ı)miş*, *yit(i)miş*~*yät(i)miş*, *siksän*, *toğsan*, *yüz*; 300 *üçyüz*~*üççüz* (H), 1000 *miñ*, şiirde aynı zamanda *häsär*, 10000 *on miñ* ~ *tümän*, 100 000 *yüz miñ*, şiirde aynı zamanda *şad häsär*, 1 milyon *yüz tümän*, 1 milyar *yüz miñ tümän*. Ara sayıları bazan *vä* ile yapılır: *karğ vä yiti* “47”, *üç yüz vä toğuz* “309”. Yaklaşıklık bildiren sayı grupları: *iki yüzçä äbdän yigitlär* “iki yüz kadar yakışıklı genç” (B 110r:4), *yüzçä çağlık kişi* “yüz kadar adam” (B 106v:14), *miñgä yavukça kişi* “bine yakın insan” (B 52r:3), *biş yıl vä bir nimä* “beş yıldan fazla” (N Quatr. 85:4). Küçültme: *bir ginä* “biricik” (B 87r:11). Kesirler: *bir yarım* “yarım”, diğerleri Harezmi Türkçesi’nde olduğu gibi.

Sıra sayıları: —(ı, u)ncı : *birinçi* (aynı zamanda *avval*, *avvalğı*, *burunğı*), *ik(k)inçi*, *üçünçi*, *törtünçi*, *bişinci*, *altınçı*, *onunçı* vs. Bunun gibi *ortançı* “ortanca”. Diğer şekilleri: *ikimçisi*, *üçümçisi*, *törtümçisi*, *bişümçisi*, *altımçisi*, *yitimçisi*, *sikizimçisi* (B Ilm. 504: 20d.) veya beraberlik bildiren —la ile: *yigirmälänçi*.

Beraberlik sayıları: a) —av (<—ağv) /—äv (<—ägü) : *biräv* “biri”, *ikäv* “her ikisi”, *üçäv* “her üçü”; b) —la- (st) : *ikilä(si)*, *iküläsi*, *üçülä (si)*, *törtülä (si)*; c) —av-la-n : *ikävlän*, *üçävlän*.

Üleştirme sayıları: —ar : *birär* “bire”, *ikirär*~*ikilär* “ikişer” (B), *bişär*, *altışar*, *yitişär*, *yigirmişär*, *altmışar*, *yüzür*.

Kerelik sayıları: *bir yolu* “bir kere”, *üç katla* “üç kere”, *tört navbat* “dört kere”, *biş martaba* “beş kere”, *ikinçi navbat* “ikinci kere”; bunun gibi *niçä navbat* “nice kere”, *ähir navbat*~*sonğı navbat* “son kere”.

Belirsiz sayılar: *barı*, *barça*, *kamuğ* “hep, hepsi, her, bütün”, *cämil*, *cümlä*, *tamām* “hep, hepsi”, *köp*, *öküş*, *kalın*, *olça* “çok”, *çoğ*, *çoh* (<Güney Türk., şiirde) vs. krş. 32182.

3216. Zayıflar: *biri, bəri* "beri", *narı, narı* "öte", *narurak* "daha öte", *içgüri* "içeri", *ilgüri* "ileri", *taşkarı* "dışarı", *taşkarırak* "daha dışarı", *yokarı* "yukarı", *yokar(ı)rak* "daha yukarı", *kindin* "arkadan, sondan", *kiyin* "arkaya, sonra", *kiyinçü* "arkasınca", *koı* "(yüzü) koyun, alt", *koy(ı)rak* "daha alt", *utru* "karşı", *üstün* "üst, üste, üstte", *imdi* "şimdi", *burun(rak)* "daha önce", *soıra(rak)* "sonra, daha sonra", *kayra, yana* "yine"; *asru, inün* (Nevâ'i öncesi), *köp, olça* "çok", *äylä, bäylä* "öyle, böyle", *bi(r)lä* "ile", *yaşura, yaşurun* "gizlice" vs.

3217. Son çekim edatları: a) Yahn hal ile: *ara* "arasında", *bir(r) lä(n), ilä(n)* "ile", *bigi(n), çağlıg, dik | g* (Nevâ'i öncesi ekseyîâ *tik | g, tük | g*, bazan *dük | g*), *kibi, miñizlik | g, misillik | g, yañlıg, yosunluk | g* "gibi", *içrâ* "içinde", *isrâ* (Harezmi Türkçesi'nde *asra*) "alt, alta", *sarı* "—e / —a tarafa", *sayı, sayu, sayın* (sadece —*gan*'la yapılmış partisip-lerden sonra, bk. oraya), *üçün* "için", *üzä, üzrü* "üzere".

b) Yönelme hali ile: *bağa, körä* "göre", *karşu* (< Güney Trk.) "karşı", *tigrü, tigürä, digin, diginçä, digünçü* "kadar", *utru* "karşı".

c) Ayrılma hali ile: *biri, bəri* "beri", *burun, burna* "önce", *kiyin* "sonra", *narı* "taraf", *mundın narı* "bundan yana, bundan taraf, bu yana", *ögün, özgä* "başka", *öte* "öte", *kırak, kırık* (asıl anlamı "kıyı") "başka, dışında", *sudın kırak* "sudan", *soı* "sonra", *taşkarı* "dışarı".

Son çekim edatı görevinde olanlar: *al—, all—* "ön", *itlär alğa* "köpeklerin önünde", *ald—* "ön", *halğ aldıda* "halkın önünde", *ara—* "ara—", *ast—* "alt—", *ğam yüki astıda* "gam yükü altında", *baş—* "karşı—", *Mirzä 'Abdulläh başığa bardılar* "Mirza Abdullah'ın karşısına vardılar" (Z 9v:12), *iç—* "iç—", *iläy—* "ön—", *şayh iläyidä* "şeyhin önünde", *kin—* (< *kiç* "son") "arka—", *pärdä kinigü* "perde arkasına", *orn—* (< *orun* "yer") "yer—", *İbn Yamîn ornığa* "Bünyamin yerine", *kaş—* "—e, —de, ön—", *anıñ kaşığa* "ona, önüne", *kat—* "—e, —de, yan—", *ata katığa* "babaya, baba yanına", *kırak—* "yan—", *oynar idi koy kırığında* "koyunların yanında oynardı", *tigrü—* "çevre", *kuyaş tig:äside* "güneş çevresinde", *utru—* "karşı—", *kuyaş utrusıda* "güneş karşısında", *üst—* "üst—", *köz üstidä* "göz üstünde", *yan—* "yan—" vd.

3218. Aşağıdaki zamirler vardır:

Şahıs zamirleri:

Yahn hal:	<i>mın</i> "ben"	<i>sin</i> "sen"	<i>biz, bizlär</i>	<i>siz, sizlär</i>
			"biz, bizler"	"siz, sizler"

İlgi hali:	<i>māniy,</i> <i>mini</i>	<i>sāniy,</i> <i>siniy</i>	<i>biz(n)i</i>	<i>siz(n)i</i>
Yükleme hali:	<i>mini</i>	<i>sini</i>	<i>bizni</i>	<i>sizni</i>
Yönelme hali:	<i>maña</i>	<i>saña</i>	<i>bizgü</i>	<i>sizgü</i>
Bulunma hali:	<i>mindü</i>	<i>sindü</i>	<i>bizdü</i>	<i>sizdü</i>
Ayrılma hali:	<i>mindin</i>	<i>sindin</i>	<i>bizdin</i>	<i>sizdin</i>

İlgi hali olarak bazan *mini*, *sini*, *sāni* de kullanılır: *mini bağrım* "benim kalbim" (H 9v:2), *räs üluş sāni* "peygamberin senin" (H 13r:15).

Eşitlik hali: *miñçü*, *māniyçü* "benim gibi", *siñçü*, *sāniyçü* "senin gibi" dir, fakat çok kere *dik*, *kibi*, *yañlıg* son çekim edatlarıyla ifade edilir: *min dik*, *māniy kibi*, *sin yañlıg*, *siz kibi*.

İşaret zamirleri: *bu*, *ol*, *uşbu*, *uşol* (krş. Harezmi Türkçesi), *uşal*, *hämöl* "aynı", *bu bir* "bu", *ol bir* "öbür".

Yahn hal:	<i>bu</i>	<i>bular</i>	<i>ol</i>	<i>alar</i> (Nevā'î öncesi: <i>olar</i>)
İlgi hali:	<i>munıy</i> <i>munıy</i>	<i>bularnıy</i>	<i>anıy</i>	<i>alarnıy</i>
Yükleme hali:	<i>munı</i>	<i>bularnı</i>	<i>anı</i>	<i>alarnı</i>
Yönelme hali:	<i>muña</i>	<i>bularğa</i>	<i>aña</i> <i>nadiren</i> <i>aña</i>	<i>alarga</i>
Bulunma hali:	<i>munda</i>	<i>bularda</i>	<i>anda</i>	<i>alarda</i>
Ayrılma hali:	<i>mundın</i>	<i>bulardın</i>	<i>andın</i>	<i>alardın</i>

Diğerleri: *muñça* "bunca", *munıy dik*, *mundağ / k* "bunun gibi", *ança* "o kadar", *anıy dik*, *andağ / k* "onun gibi, o kadar", *ansız(ın)* "on-suz, o olmadan", *uşmunıy dik* "tam bu kadar, tam bunun gibi", *uşança*, *hämänça* "bu kadar", *uşandağ*, *hämandağ* "bunun gibi".

Soru zamirleri: *kim* "kim", *ni* (nadiren *nä*) "ne", *nimä* "ne", *nigä* "neye", *nidin* "neden", *niçä* "nasıl", *niçägü* "niceye", *niçük* "nasıl", *niçükdin* "ne gibi", *nağu* (*Etü nāgü*) "niçin", *ķay*, *ķayu*, *ķaysı* "hangi", *ķaçan* "ne zaman", *ķanı* "hani, nerede", *ķanda*, *ķayda* "nerede, nereye", *ķayan*, *ķayanğa* "nereye", *ķandın*, *ķaydın* "nereden".

Belirsizlik zamirleri: *kimsä* "kimse", *başka*, *özgü*, *yana* "başka", *nimä*, *nimärsä* "hangi, hangisi", *nimäginä* "biraz", (*bir*) *niçä* "nice", *niçämä* "her ne kadarsa da", *nigülük* "diğer" (B 117 r:14). *här kim*, *här*

kişi, hür kaysı "herkes", *hür biri(sî)* "her biri", *hür ni(mü)* "her ne ise, hepsi", *hür niçü, hür niçük* "her zamanki gibi", *hür kaçan* "her zaman" *hür kayan* "her zaman olduğu gibi", *hiç kim, hiç kimirsä, hiç kimsä, hiç kaysı, hiç kişi* "hiç kimse", *hiç nimä, hiç nimärsä* "hiç bir şey".

Dönüştürme zamirleri: *öz* "kendi", *özüm, min hod* "ben kendim", *özün, özi, özümüz, özünüz, özləri*.

Berberlik zamirleri: *bir biri* "birbiri", *biri birniç, bir biriniç, biri birgä, biri biriniçgä, biri birin, bir birin, bir birni*; *biräv birävi* "birbiri", *ba'zi ba'zığa* "bazısı bazısına".

Nisbet zamirleri: *kim, kim ki* "kim, kim ki", *ni kim* "ne kim", *niçük kim* "nasıl ki", *şayda kim* "nerede ki" vs.

3219. Ceyheri fiil ve bildirme:

Geniş zaman:

1. *min, irür min, dur (tur) min, bar min, bar dur min* "benim"; 2. *sin* vs.; 3. *dur, tur, irür*, şürde aynı zamanda *durur, turur*; çkl. 1. *biz* vs.; 2. *siz* vs.; 3. *durlar, turlar, irürlür*. Şürde 1. çkl. şahıs —am / —üm'e, sık sık *ürüräm*'e de rastlanabilir: *şuluş min* "kulunum" (Âtâ'i ZKV II, s. 271, Nr. 130:2), *biçära dur min* "biçareyim" (L GN 18r:4), *sin irür sin barımız särväri* "sen hepimizin başısın" (H 22v:3), *bar dur sin päri* "sen bir perisin" (N FK 13v:1)), *zälüm durlar* "zalimdirler" (N. G. ar. 30r:1); *mağabbat kişväri içrä ümräm* "sevgi memleketinde emirim" (E 397 v:13), *min irüräm banda-i haşş-i İläh* "Ben Tanrı'nın has kuluyum" (H 14v: 17).

Menfisi: *i(r)mäs (tur / dur) min* "değilim" vs. 1. ve 2. tkl. aynı zamanda *imän, imäy*; *la'im irmäs min* "hasis değilim" (BŞ 309:4), *sindin özgü kişigä mäyil imän* "senden başkasına mäyil değilim" (Üb. ü49d:3), *imdi irmäs tur siz andağ, kim burun bar irdiñiz* "şimdi önce olduğunuz gibi değilsiniz" (N FK 66r:10). Nevâ'i öncesi şairleri bazan *dägül(dur)*, *diğül*'ü kullanırlar (krş. SAMOJLOVIÇ: ZKV II, s. 262): "acab dägül mü "acayip değil mi?" (L Diw. 86:1), *sini sivmäs kişi adam dägül dur* "seni sevmeyen kişi adam değildir" (Ch 147r:7).

Geniş zaman anlamında anlatılan geçmiş zaman: *i(r)miş min*: *inim, bahädur imiş siz* "kardeşim (görüyorum ki) siz bir yiğitsiniz" (B 108v:9).

Görülen geçmiş zaman: *i(r)dim, i(r)diñ, i(r)di, i(r)dük, i(r)diñiz, i(r)dinlär, i(r)dilär* "idim" vs., aynı zamanda *bar i(r)dim*, bk. yukarı.

Menfisi: *i(r)mäs i(r)dım* "değilim": *imäs irdi biri mänünd saña* "kimse sana benzemedi" (N FK 6v:6).

Diğer şekiller Harezmi Türkçesi'nde olduğu gibidir: *i(r)säm, bolsam, bolğay min, bolğum dur, bolay(ın)* vs. *i(r)kän* "iken". Zarf fiil: *i(r)güç* "oldukça" vs.

3221. Şahıs alâmetleri aşağı yukarı bildirmede olduğu gibidir: Tkl. 1. *min*; 2. *sin*; 3. $\emptyset$ veya *dur, tur*, nadiren *durur, turur*; Çkl. 1. *biz*; 2. *siz*; 3. *—lar / —lär* yahut *durlar, turlar*.

Görülen geçmiş zaman, şart ve belirli gelecek zaman (*-ğu / —gü* ile yapılan)ın şahıs ekleri şöyledir:

Tkl. 1. *—m*;

2. *—ŋ*;

3. $\emptyset$ (şart), *—ı / —i* (görülen geçmiş zaman), *—sı / —si* (belirli gelecek zaman);

Çkl. 1. *—k / —k* (şart ve görülen geçmiş zaman), *—mız* vs. (belirli gelecek zaman);

2. *—ŋız* vs.;

3. *—lar / —lär* (şart), *—ılar / —ilär* (görülen geçmiş zaman), *—ları —lürü* (belirli gelecek zaman).

3222. Masdar eki *—mak / mäk* çok kere *—lık / —lik* ile genişletilir: Harezmi Türkçesi'nde olduğu gibi; *—mak* veya *—makçı ir—, bol— bular kilmäkeçi idilär* "bunlar gelmek istediler" (B 154v:1).

—ğu / —gü partisibi bir mecburiyet ifade eder; her şeyden önce *yığ-lağum kilür* "ağlamayım" (N FK 62r:1), *hähma gäh yığlağı dur, gäh külgü* "halime kâh ağlanmalıdır, kâh gülünmeli" (N FK 56v:4) gibi ifadelerde. Bu şeklin eski dilde sık sık rastlanılan yönelme ve yükleme halleri nadiren kullanılır. Buna karşılık *dik* "gibi" ile kullanılışı çok yaygındır (daima birleşik yazılmış ve tek bir ek olarak *—ğudik / —güdik* kabul edilmiştir): *sivğüdik ahläk* "sevilecek (sevgiye lâyık) ahläk" (B Ilm. 207:3), *köñül tilügüdik* "gönlüm dileğince" (B 221v:1), *hähmğa ol ay rahm küğüdik imäs* "halime o ay (yüzlü) rahm kılacağı benzemez" (N FK 75v:1), *hâcr dardığa dävâ gür kılmasañ vaşlıy bilä vây kim öltürgüdik dur dard-ı hicrânıñ mini* "ayrılık derdine vaşlı ile deva kılmasan, vay kim, ayrılığın derd beni öldürecek" (Üb. Ü 57r:1d.), *bütgüdik irdi vaşlı ilä köñlüm cirâhatı, hicrân kılıçı birlü yana yara kıldılar* "gönlümün yara-

si vuslat ile iyileşecekti, ayrılık kılıcı ile yine yaraladılar” (N FK 61r:4).
—*ğuçı* / —*güçi*, —*guluk* / —*gülük*, —*ğusuz* / —*güsiz* şekilleri Harezmi Türkçesi’ndeki gibi kullanılır.

—*ğan* / —*kan*, —*gün* / —*kün* isim fiili: Kullanılış: Harezmi Türkçesi’ndeki gibi; bundan başka: *könlüm tilägänça* “gönlümün dileğince” (BŞ 473:17), *ilgimdin kilgänçä* “elimden geldiğince” (B 200 v:5), *tutkavuldin ötü bargan sayı kar uluğrak boldı* “Mevki’den öteye gittikçe kar arttı” (B 197v:6), *ta’rif kılğan yosunluk* “tarif edildiği gibi” (B 53v:8); çok kere *zamân*, *çağda*, *mağalda*, *furşatta*, *furşatlar* gibi kelimelerle kullanılır, zaman bildirir: *Yūsuf alar hālını körgün zamân* “Yusuf onların halini gördüğü zaman” (H 50r:17); *min körgän mağalda* “gördüğüm zaman” (B 46r:3), *Samarğandğa kilgän furşatlar* “Semerkand’a gelir gelmez” (B 21r:12).

—*r* (—*yur* yok), —*ar*, —*ur*, menfisi —*mas* (—*maz* kullanılmaz) partisipleri: Harezmi Türkçesi’ndeki gibi: Menfisinden —*lık* / —*lik* ile mücerret isim yapılır: *bilmäslik* “bilmezlik, cahillik”, *işitmäslik* “işitmezlik, sağırlık”, *körmäslik* “görmezlik, körlük”, *bakmashğı bilä kıla dur* “bakmazlığı (bakmaması) bela kılar” (L Diw. 114:2).

—*mış* partisibi, Çağatayca’da daha önceki devirlerin aksine çok az kullanılmıştır, bundan dolayı da varlığı arkaizm olarak kabul edilebilir: *göyâ Yūsuf nuzül itmışçä Bâbil ara* “sanki Yusuf Babil’e inmişçesine” (N Bâd. 7r: 13).

3223. Zarf fiiller: —*p* zarf fiili: Harezmi’deki gibi. Menfisi —*map* kullanılmaz, yine de krş.: *turmap* “durmayıp” (B 105v:8), *kalmap idi* “kalmamıştı” (H 38r:11), onun yerine çoğunlukla —*may* şekli kullanılır: *almay*, *körmüy*. —*ban* şekli, şürde Harezmi’de olduğu gibi vezin zaruretiyle kullanılır. —*p* zarf fiili ile yapılan birleşik fiiller:

bar— “varmak, gitmek” (uzaklaşma): *alıp bar*— “alıp gitmek”, *kaçıp bar*— “kaçıp gitmek”, *atını okladım, yumalanıp bardı* “atımı okladım, yuvarlanıp gitti” (B 104v:14).

bol— “olmak” (menfi şekil, imkânsızlık bildirir): *sözini filhâl ağılap bolmas idi* “sözünü hemen anlamak imkânsızdı” (B 26r:11).

kil— “gelmek” (yaklaşma): *yanıp kil*— “dönmek” (N Quatr. 52:8), *tutup kil*— “tutup gelmek, getirmek” (H 9r:14).

taşla— “atmak, taşlamak” (eylemin tamamlanıp bittiğini bildirir): *bağırların söktürüp taşlatur irdi* “ciğerlerini söktürüp arttırdı” (N Quatr. 81:10).

tur— “durmak” (eylemin devam ettiğini veya bir anlık olduğunu bildirir): *kuçuşup turdılar* “kucaklaşıp durdular” (B 103r:6).

yibär— “göndermek, atmak” (eylemin tamamlanıp bittiğini bildirir): *bir niçä baş kisip yibärdi* “bir nice baş kesip attı” (B 110r:8).

yürü— “yürümek” (eylemin devamlı olduğunu bildirir): *su ornığa çağır içip yürürlär idi* “su yerine şarap içip dururlardı” (B 134 v:13).

—a zarf fiili, son ses ünlü ise —y, menfisi —may : *ala, okuy, kilmäy*. —yu (ünsüz ile biten fiillerden sonra —u, belgelendirilmemiştir) sadece şürde, vezin zaruriyetiyle kullanılır. Kullanılışı: Harezmi Türkçesi’nde olduğu gibidir: *äftäb oltura* “güneş battığında” (B 115v:2), *kıya bak*— “kıyasıya bakmak”, *yandura bir*— “geri vermek”, *tañ ata yavuşup idi* “tan atmaya yakındı” (B Ilm. 250:10), ekseriya tekrarlanır: *ķayğunı çikü çikü ķarıp tur Bābur* “Babur, acımı çeke çeke yaşlandı” (BŞ 311: 15). -a zarf fiili ile birleşik fiiller;

al— “almak” (olabililik ve menfisi): *bola alur* “olabilir” (N Küll. 24r:4, BROCKELMANN, *Osttū. Grammatik*, § 239a), *tilbū köñlüñni zabt üyläy almadıy* “deli gönlümü zabt edemezsin” (N Mab. 88:10).

bar— “varmak, gitmek” (eylemin tamamlanıp bittiğini veya devam ettiğini bildirir): *bir ķarn bola bardı kim* “bir nesil meydana geldi ki” (N Küll. 681v:19, BROCKELMANN, *Osttū. Grammatik* § 237,4), buna karşılık *ķuş sala bardı* “kuş ile ava gitti” (Z 9r:8).

başla— “başlamak”: *aķara başladı baş* “baş ağarmaya başladı” (N FK 76v:12), aynı zamanda masdar ile: *ulus başladı ‘arız-ı hāl üylämäk* “millet halini arzitmeye başladı” (N Isk. 209v:16).

bil— “bilmek” (nadiren olabilirlilik, yaygın olanı imkânsızlık): *hiç kim mini hālāş itä bilmüs mägür ħudā* “beni Tanrı’dan başka hiç kimse kurtaramaz” (G 99v:7).

bir— “vermek” (Harezmi’deki gibi): *yağı ķaça birdi* “düşman kaçı verdi” (B 198v:6), *ķoya bir* “koyu ver” (Mab. 53:2).

bol— “olmak” (olabilirlilik): *anamğa ħod mümkin imäs idi, kim mundaķ söz ayta bolğay* “anneme bizzat böyle sözler söyleyebilmek mümkün değildi” (B 102r:3).

dur— (< *tur*— “durmak”, eylemin devam ettiğini bildirir): *mini tirig tuta durğan ħayālī dur* “beni hayatta tutup duran (tutan) hayalidir” (L Diw. 90:4). Krş. 32243.

kil— “gelmek” (devam etmekte olan alışılmış eylem): *bu vilâyetler kadımdın türkkâ ta'alluk bola kilgân dur* “bu vilâyetler eskiden beri Türklerle ait olmakta idi” (B 224r:12).

kiriş— “başlamak, girişmek” (aslında “birlikte girmek”): *tund yıl kopup yamğur yağa kirişti* “kuvvetli bir yel kopup, yağmur yağmaya başladı” (B İlm. 470:11).

kör— “aramak, gayret etmek, çalışmak, yorulmak” (aslında “görmek”): *özünü örgütä kör yârsız* “yârsız (yaşamaya) kendini ahştırmaya çalış” (B Div. 1:6).

kal— “kalmak” (Harezme'deki gibi): *bu habar kilgân bilä basıla kaldılar* “bu haberin gelmesiyle basılıp kaldılar” (B 156v:11).

tüş— “düşmek” (A. von GABAIN'e göre, Türk Dili Araştırmaları Yılığ 1953, s. 6 “bir eylemden hemen gerileme”): *Ahsıdın kaçıp çık-kanda sizdin ayrıla tüşkändü Andicân kildim* “Ahsi'den çıkıp sizden ayrı düştüğümde Andican'a geldim (B 119r:13).

yaz— “nerdeyse yapmak” (aslında “isabet ettirememek”), Mab. s. 97'ye göre olmayacak işe “başlamak”: *ğarķ bola yazdı* “boğula yazdı” (B İlm. 310:11).

yibür— “göndermek”: *Hakķ subhānahu ayta yibürdi kim* “Hak subhanehu söyledi (söyleyip gönderdi) kim” (Korankom. I, 296v:22).

—*ğaç* / —*güç* zarf fiili: Harezme'deki gibi. Anlamı kuvvetlendir-mek için bazan *zamān* kelimesi ilâve edilir: *uşbu munâcâtı kilğaç zamān Rūulāmin yitti* “bu münacaatı kılınca, Cebrail yetişt i (geldi, göründü)” (H 47:1).

—*ğalı* / —*güli* zarf fiili: Anlam Harezme Türkçesi'ndeki gibi. “beri” anlamı *bürü* veya *tā* ile kuvvetlendirilebilir: *Horāsānğa kilgüli bürü* “Ho-rasan'a geleli beri” (N Küll. 623r:23, BROCKELMANN, *Osttü. Grammatik*, § 191 2a, Anm. 1.), *tā bolğalı dildār uşal ay mağa* “bu ay (yüzlü) bana sevgili olah (gönlümü alah) dan beri” (BŞ 313:15).

—*ğunça* / —*günçä* (< *ğınça* / —*ginçä*) ve —*ğuça* / —*güçe* zarf fiili: Burada aslında iki teşkil var, bunlardan yalnız —*ğunça* asli bir zarf fiildir. Çağatayca'da iki şekil de zarf fiil olarak iki anlamda ortaya çıkar-lar: a) “—neye kadar, —diği müddetçe, —meden önce”: *yârdın ölgünçä ayrılmas idim* “yardan ölünceye kadar ayrılmaz idim” (‘Ub. Ü65r:4), *âftâb batkunça* “güneş batmadan önce” (B60v:9), *tağ atkuça* “tan atın-

caya kadar” (N Bād. 8v:3), *bolmağay körmäğüçü bâvar aña* “görmediği müddetçe ona inanmayacak” (N FK 4v:13); *tā* ile kuvvetlendirilir: *tā kıyāmat bolmağunça* “kıyamet olmadığı müddetçe” (‘Ub. T 31v:5); b) “—mak yerine, —eceğine, —ecek yerde”: *bu sözlär digünçü akız kanımız* “bu sözleri diyeceğine, kanımızı akıt” (N Isk. 209r:11), *birgüçü pänd äylü özün tärk-i riyā* “bu sözleri söyleyeceğine, riyayı terk et” (N FK 39r:1).

Hatırlatma: —*ğuça* şekli (—*ğu* partisibinin eşitlik hali) aslında “o kadar ki, —acak kadar” (Osm. —acak kadar) anlamındaydı, krş. “Harezmi Türkçesi”. Bu anlamıyla Çağatayca’da da bulunur: *kılıç soğurğuça fırsat bolmadı* “kılıç çekecek kadar zaman olmadı” (B 107v:2). Bu anlam *ğunça*’yı da kapsar: *şi‘ri divān tertīb kılğunça bolmay dur idi* “şiiri divan tertib edecek kadar değildi” (B 68v:9, BROCKELMANN, *Osttü. Grammatik* § 196 d).

Menfi zarf fiilin eki —*mayın*’dır. Anlam Harezmi Türkçesi’ndeki gibi. Bu zarf fiil çoğunlukla —*may* zarf fiili olarak kısaltılır (bk. yukarı): *kilsü öpmäy koymağul ağzını* “gelirse ağzını (dudağını) öpmeyden bırakma” (‘Ub. Ü64v:5).

32241L. İSTEK - EMİR:

Tkl. 1. —*ay(ın)*, nadiren —*ay min, ayım*: *alay(ın)* “alayım”, *kılay min* (H), *kılayım* “kılayım”, son ses ünlüsünden sonra: —*y(ın)*: *okuy(ın)*, *öylüy*;

2. Doğrudan doğruya kök veya gövde, yahut —*ğil* | —*gil*, —*ğın* | —*gin*: *al*, *alğil*, *alğın* “al”;

3. —*sun*, ara sıra —*dik*: *alsun*, *aldik* “alsın”, *kördik*, *içdik*.

Çkl. 1. —*alı(ı)*: *alalı (ı)* “alalım”; ünlü ile biten kök veya gövdelerden sonra —*lı(ı)*: *bağlalı*, *aylälili*;

2. —*ıı(ız)*, —*ıı(ız)lar* | —*uı(ız)*, *uı(ız)lar*: *alıı(ız)*, *alıılar*: “alın, almız”, *soruıızlar* “sorun, sorunuz”; ünlü ile biten kök veya gövdeden sonra: —*ı* vs. *üylüı (ız)*, *bolmaıızlar*;

3. —*sunlar*, —*diklär*: *alsunlar* “alsınlar”, *sordiklär* “sorsunlar”.

a) —*ar* | —*är*’le biten kök veya gövdelerde bazan 2. teklik şahsın emri —*u* | —*ü* ilâvesiyle teşkil edilir. *ahtarü* “aktar, ara”, *baru* “var, git”, *kaytarü* “döndür, çevir” vs.: *bir kişi, kim sänii i‘timadiı aña bolğay, yibärü, kim Rüm’da salğanat kılsun* “itimadın olan bir kişi gönder

Rüm'da saltanat kılsm" (N Quatr. 84: 16). Abuşka'da (neşr. VEL'JAMİNOV-ZERNOV, s. 127, neşr. VÁMBÉRY, s. 30), bundan başka, *barı* "git" manâsında kullanılmıştır.

b) —*dik*, —*diklär* şekilleri Nevâ'î'de bulunur: *istügünçä bâda içdik, zähr düvrân bazmında* "içki isteyeceğine (bu) devran meclisinde zehir içsin" (N FK 50r:7), *cun ünumdın päri-rüyumğa sävdä gür üşär kıldı, bitidiklär köz u köñlüm kuşudın töksü kan ta'vîz* "çalgınlığından, peri yüzlüme sevda eser kıldı ise, göz ve gönül kuşunun döktüğü kan ile muska yazsınlar" (N. S. BOROVKOV, *Alişer Navoi*, s. 116).

322412. Görülen geçmiş zaman: —*dım* / —*tım* (bk. 232).

Tkl. 1.	<i>aldım</i> "aldım"	<i>taptım</i> "buldım"	<i>kördüm</i> "gördüm"	<i>tüştüm</i> "çaktım, indim"
2.	<i>aldıñ</i>	<i>taptıñ</i>	<i>kördüñ</i>	<i>tüştüñ</i>
3.	<i>aldı</i>	<i>taptı</i>	<i>kördi</i>	<i>tüşti</i>
Çkl. 1.	<i>alduğ</i>	<i>taptuğ</i>	<i>kördük</i>	<i>tüştük</i>
2.	<i>aldıñız</i>	<i>taptıñız</i>	<i>kördüñiz</i>	<i>tüştüñiz</i>
3.	<i>aldılar</i>	<i>taptılar</i>	<i>kördilär</i>	<i>tüştilär</i>

İkinci şahıs çoklukta tek *tük*, bir —*dıñlar* (—*dıñ*'ın bir çokluğu) eki de vardır: *aldıñlar* "aldınız", *kittiñlär* "gittiniz".

bol—'ın gelecek zamanı, görülen geçmiş zamanın anlamını belirsizleştirir: *çıktı bolğay* "çıkması olacak" (BROCKELMANN, *Osttü. Grammatik* § 225 d).

Şartın geniş zamanı: —*sam*.

Tkl. 1.	<i>oğusam</i> "oğusam"	<i>kilsäm</i> "gelsem"
2.	<i>oğusañ</i>	<i>kilsäñ</i>
3.	<i>oğusa</i>	<i>kilsü</i>
Çkl. 1.	<i>oğusağ</i>	<i>kilsäk</i>
2.	<i>oğusañız</i>	<i>kilsäñiz</i>
3.	<i>oğusalar</i>	<i>kilsülär</i>

Anlam ve kullanılış: Harezmi Türkçesi'ndeki gibi. Bundan başka şartın geniş zamanı bazan Osmanlıca ve diğer şivelerde olduğu gibi bildirme kipi olarak da kullanılır (krş. DENY, *Grammaire*, § 1224): *uşal*

hinda bu atlıklar... kirdilür, körsüm, kim Kutluk Muhammed Barlas vâ Babay Pârgarı (?) yitip kildilür "bu atlıların (bahçeye) girdikleri zaman; Kutluk Muhammed Barlas ile Babay Pergari'nin yetiştiklerini gördüm" (B 119r:6).

Şartın hikâyesi: *kılsam i(r)di* "kılsa idim". Anlam: Gerçek olmayan şart. Şart cümlesinden sonra gelen hüküm cümlesinde —*r i(r)dim* veya —*gay i(r)dim* şekli nadiren görülen geçmiş zaman, gerçekleşmemiş eylemi ifade eder: *ni boldı, kılsay idi türk bivüfâlıknu* "vefasızlığı terk etseydin ne olurdu" ('Ub. T 31 v:2).

Görülen geçmiş zamanın şartı: —*dim i(r)sâ*. Anlam: Harezme'deki gibi. Zaman gösteren kullanılışı eski şivelere göre daha azdır: *bu habarnı işitti irsâ, mirâhorum üç yüz kişi bilâ karavulluğa yibürdi* "bu haberi işittince, mirahorunu üç yüz kişi ile karakolluğa gönderdi" (Z 7r:13).

Rivayetin şartı: *körmük kirük, hâr ni Tiğri salmış olsa abna* "Tanrı'nın abna yazmış olduğunu görmek (çekmek) gerek" L Diw. Blochet 981.

Görülen geçmiş zaman (—*p* ile) ın şartı: *sîn haram 'azmığa gür bağlap isây ikrâm kit* "eğer ehram giymiş isen Harem'e git" (N FK 26v:3).

Geniş zamanın şartı: —*r i(r)säm, —rsüm, —r bolsam*: *sivâr isây hudânı* "Huda'yı seversen" ('Ub. ü 63r:5), *hâr kimni ol tilärsâ, pâdsâh kıılır* "kimi isterse, onu padişah eder" ('Ub. ü. 18v:8), *Yûsuf ötür bolsa, ılnı mini* "Yusuf buradan giderse (geçerse) beni (onun yanına) götürün" (H 40v:2).

Gelecek zamanın şartı: *bolmağuy bolsa miniy dik rind-i dardâşâm, kit* "benim gibi dert dolu bir rind olmak istemiyorsan (olmayacak isen), git" (N FK 26v:4.)

Belirli (kesin) gelecek zaman: —*gu/—gü* + iyelik eki (+dur).

Tkl. 1. *algum dur* "alacağım" *kilgüm dur* "geleceğim"

2. *alguy dur* *kilgüy dur*

3. *algust dur* *kilgüsi dur*

Çkl. 1. *algumuz dur* *kilgümüz dur*

2. *algunuz dur* *kilgünüz dur*

3. *alguları dur* *kilgülâri dur*

algust durlar *kilgüsi durlar*

algusilar dur *kilgüsilar dür*

Yukarıdaki şekiller *dur*'suz da görülürler: *algum*, *algun*, *kilgüsi* vs. Menfisi: *almağum (dur)* veya *algum yok* "almayacağım". Anlam: Belirli (kesin) gelecek zaman (Harezme'deki gibi): *tā cānıy casadda bolğusı*, *kalğum cāfā* "canım vücudunda olduğu müddetçe cefa kılacağım" (N FK 42v:8), *min hod ölgüm*, *şükr kim ol hām bara algusı yok* "ben öleceğim, şükürler olsun, onun da gidebileceği yok" (N FK 62r: 5), *hārgiz tapunmağumuz dur özgü ma'būdi* "ondan başka bir Tanrı'ya tapmayacağız" (Korankom I, 297r:21), *bular bu aḥşam Kārñānda bolğuları dur* "bunlar bu akşam Kernan'da olacaklar" (B. 117r:5).

irdi ile geçmişte gelecek ifade edilir: *yibürgüm irdi* "gönderecektim" (N Küll. 83r:13, BROCKELMANN *Osttü. Grammatik* § 235a).

32242. Diğer çekimli fiiller partisip eklerine şahıs zamirlerinin eklenmesiyle teşkil edilir:

Geniş zaman: —(a, u)r + şahıs zamiri:

Tkl. 1. *alur min* "alırım"

2. *alur sin*

3. *alur*

Çkl. 1. *alur biz*

2. *alur siz*

3. *alurlar*

Şiirde 1. tkl.te *men* yerine çok kere —*am* (<Güney Türkçesi) kullanılır: *aluram*, *bilüräm* "bilirim". Menfisi: *kılmas min* "kılmam" vs. 1. ve 2. tkl. te herşeyden önce şiirde Güney Türkçesi'nden alınmış —*man*, —*manam*, —*may* şekillerine de rastlanır: *alman* "almam", *bilmän* "bilmem", *tapmanam* "bulmam", *almay* "almazsın", *bilmäy* "bilmezsin".

Anlam: Harezme Türkçesin'deki gibi (yalnız Çağatayca'da mevcut durum şimdiki zamanla ifade edilir). Bundan başka geniş zaman geçmişte şimdiki zaman olarak kullanılır: *yitmiş siksänçü äbdän yaraqlık yigitlär kirgündä Säyyid Käsımğa habar bolur*; *uykulu könlükün kopup biş altı kişi bilä atkulap ura ura bularnı çıkarur*, *bir niçü baş kisip yibürdi* "aşağı yukarı yetmiş seksen iyice silâhlanmış yiğit (kaleye) girdiği zaman, Seyit Kasım'a haber verilir; uykulu bir halde gömlekle koşup beş altı kişi ile vuruşa vuruşa bunları çıkarır, bir nice kesip atar (metinde gönderdi)" (B 110r:6-8). *i(r)miş* kelimesi geniş zamanın anlamını belirsiz-

leştirir: *ol ki tüşümni tapar irmiş kanı* "o ki düşümü yorarmış, nerde?" (H. 33r:14).

Geniş zamanın hikâyesi: —*r i(r)dim*, menfisi: *mas i(r)dim*: *otlurur irdim, birür idiñ, oynar idi, kilür irdük, kılar irdiñiz, kılurlar idi, körür irdilür, bilürlür irdilür*; *körmäs irdim, kılmas idi, barmas idilür* vs. Anlam: Harezme'deki gibi.

Gelecek zaman-gereklilik-istek:

—*ğa(y) / gü(y)* + şahıs zamiri.

Tkl. 1. *kalğa(y) min* "kalacağım, kalayım, kalmalıyım"

2. *kalğa(y) sin*

3. *kalğay*

Çkl. 1. *kalğa(y) biz*

2. *kalğa(y) siz*

3. *kalğaylar*

Menfisi: *kalmağa(y) min* "kalmayacağım, kalmayayım, kalmama-hım": —*ğa / gü*'li şekiller şürde görülür. Anlam: Harezme Türkçesi'nde olduğu gibi.

Şürde Güney Türkçesi'nden alınma —*a* (<—*ğa*) şekline yer yer tesadüf edilebilir (sadece 3. teklik şahıs belgelidir). Anlam: a) Geniş zaman-gelecek zaman: *ni tañ, gür tişü katra şu taşnı* "bu taşı, bir katre deşecek olsa şaşılmaz" (N Mab. 26), *korğaram, köñlüm bu gamdın yarıla* "korkarım, gönlüm bu gamdan yarılacak" (L DAN 1926, s. 79:5); b) Gereklilik: *köz tutar min, kim közümnüñ suydın köñlidä tuñm-ı muhabbat tarıla* "gözümün suyundan gönlünde muhabbet tohumu fışkırsın diye bekliyorum" (L Mab. 26).

—*muş bolğa(y)min* ile yapılan anlatılan geçmiş zamanın gerekliliği, —*p bolğa(y)min* ile yapılan kesin geçmiş zamanın gerekliliği, geçmişteki bir ihtimal veya bir arzuyu ifade ederler: *münäsib bu kildi, ki hadisin üdä äylümiş bolğa min* "uygundur ki, hikâyesini anlatayım (hikâyesini anlatmam gerekir)" (N Isk. 211 v:15), *Vämik u Färhad u Mäcnün kışşasın koy, äy pürü, vüh yitip bolğay säniñ* "ışkıñda bartı min gibi" "ey peri, Vamık, Ferhad ve Mecnun hikâyesini bırak, eyvah hepsi benim gibi senin aşkında mahvolmuş gitmiş" ("Üb. ü 63v:3).

—*ğay i(r)dim*, 3. çkl. —*ğaylar i(r)di* veya —*ğay i(r)dilür* ile yapılan gerekliliğin hikâyesi aşağıdaki anlamlarda görülür: a) Geçmişte ih-

timal: *Hännü oğlanlarıdın uşbu ikki sulhân ok kilip idi: on üç on dört yaşta bolğaylar idi* "Han'm oğlanlarından bu iki sultana geldi, muhtemelen on üç on dört yaşlarında idiler (olmalıydılar)"; b) Yerine getirilmesi mümkün olmayan istek: *İlmağay irdim yüzün körmäk tāmännā kākši* "keşki yüzünü görmek istemeseydim" (Ba. 232:10); c) Hüküm cümlesinde gerçek olmayan eylem.

Anlatılan geçmiş zaman: —muş + şahıs zamiri.

Tkl. 1. *tapmuş min* "bulmuşum"

2. *tapmuş sin*

3. *tapmuş veya t. dur / tur*

Çkl. 1. *tapmış biz*

2. *tapmış siz*

3. *tapmışlar veya tapmış durlar / turlar*

Şiirde, 1. ve 2. tkl. şahısta, Güney Türkçesi'nden alınma —am, —aŋ'lı şekiller de kullanılır: *İlmişam* "kılmışım", *körmüşäm* "görmüşüm", *asmışaŋ* "asmışsın". Anlam Harezme'deki gibi.

Anlatılan geçmiş zamanın hikâyesi: —muş *i(r)dim* (sık değil): *min ganimöt tutmuş irdim ol sāmānbūr vaşlını, äylädi mindin cudā çarh-i sītāmgār vaşlını* "o semenbere kavuşmayı ganimet bilmiş idim, (fakat) kahbe felek ona kavuşmayı benden esirgedi" (Ba. 243: 3-4).

Osmanlıca'da olduğu gibi, Çağatayca'da da çok seyrek de olsa sürekli eylemi ifade etmek için —mahta *dur* şekli kullanılır: *yiğitlik dām-bādām ötmüktü dur äyyām ara* "günlerle birlikte gençlik te geçip gitmektedir" (N FK 7v:3). —mahta *i(r)di* şekli de görülür: *ba'zı çadırlar tükilip, ba'zı tükilmüktü idi* "baza çadırlar dikilmiş, bazıları dikilmekte idi" (B Ilm. 410:10).

32243. Diğer çekimli fiiller zarf fiil+*dur / tur* + şahıs işareti ile teşkil edilir:

Şimdiki zaman: —a *dur* + şahıs zamiri.

Tkl. 1. *tapa dur min* "buluyorum, bulurum"

2. *tapa dur sin*

3. *tapa dur*

Çkl. 1. *tapa dur biz*

2. *tapa dur siz*

3. *tapa durlar*

Böylece: *kilü dur min* "geliyorum, gelirim", *diy dur sin* "diyörsün, dersin"; *oğuy dur biz* "okuyoruz, okuruz" vs. 1. ve 2. şahısta *dur*'suz şekilleri de çok yaygındır: *tapa min*, *tapa sin*, *tapa biz*, *tapa siz*, *diy min*, *oğuy siz* vs. Menfisi: *tapmay dur min* veya *tapmay min* "bulmuyorum, bulmam". Anlam: a) Anlık (şimdi yapılan) eylem: *şaharda bir kul sata durlar bu däm* "şehirdе şimdi bir kul satıyorlar" (H 20r:11); b) Ahşılmış (her zaman yapılan) eylem: *bu yıl yılda dört biş navbat bisyâr tund hoşpa dur* "bu yıl yılda dört beş defa esiıyor (kopuyor)" (B 291v:4); c) Nadiren gelecek zaman: *Ubäydi dardığa härgiz dövâ tapılmay dur, mägür ki bolğay anıñ dardığa dövâ sindin* "Übeydi'nin derdine deva bulunmayacak, eğer derdine senden bir deva gelmezse" (U^b Ü 44r:7).

Geniş zamanın hikâyesi: *bara dur i(r)dım*, 3. çkl. *bara durlar irdi* "gidiyordum", menfisi: *barmay dur i(r)dım*: *kilü dur irdi habibim mini körgäç yandı* "dostum geliyordu, beni görünce geri döndü" (N Mab 23: 17).

Belirli geçmiş zaman: ($-p$ tur / dur) + şahıs zamiri.

Tkl. 1. *birip tur min* "verdim"

2. *birip tur sin*

3. *birip tur*

Çkl. 1. *birip tur biz*

2. *birip tur siz*

3. *birip turlar*

1. ve 2. şahıslarda *tur* olmayabilir: *birip min*, *birip sin*, *birip biz*, *birip siz*, şürde 3. şahısta da krş. metin, Sâkinâme 2, 8. Menfisi; meufi şimdiki zamanınkinin aynısı (krş. Mab, s. 23, 41, 59).

Anlam: Harezme'deki gibi. Menfi şekilleri için örnekler: *şikânc-i turrasıdın, kim girih yazılmay dur, bänäfsü turur, ammâ hânüz açılmay dur* "çözölmüş olan alamdaki saçının bükümü, henüz açılmamış olan bir menekşedir" (Mab s. 23), *salşanatlarınıñ muddatlarınıñ hüm muvâfiğ bitimüy durlar* "saltanatlarının müddetlerini de doğru yazmadılar (yazmamıştırlar)" (N Quatr. 71:7; bunların karşılığı olan müsbet cümlelerde *bitip durlar* bulunur.)

Geçmiş zamanın hikâyesi: —*p i(r)dim*: Menfisi —*may dur i(r)dim*: *hâr ni ki kalıp idim, pâşimân boldum* “her ne ki yapmıştım (yaptığım her şeye) pişman oldum” (BŞ 309:1u), *bu bir iş irdi, kim andın burun hiç pâdşâh kılmay dur irdi* “bu bir iş idi, kim ondan önce hiç bir padişah yapmamıştı” (N Quatr. 88:9).

32244. Birleşik zaman teşkil eden *i(r)*— ve *bol*— yardımcı fiilleri için, onlara tekabül eden ve birleşik olmayan zamanları, krş. Tasvir anlamlı yardımcı fiilleri için (*al*—, *bil*— vs.) krş. 3223.

33. Farsça çekim şekilleri *izâfat, yâ-i vahdat, yâ-i işârat* yer yer Türkçe kelimelere de aktarılmıştır: *ka'ba-i könlüm* “gönlümün Kâbesi” (L Diw. 28: kenar), *kişwâr-i körk* “güzellik diyarı” (G 99r: 11), *tuttı Hudây oğulu* “Tanrı oğulu tuttu (Tanrı kendine bir oğlan aldı)” (Korankom. I 296r:16), *ok, ki yadın çıktı* “bu ok ki, yaydan çıktı (yaydan çıkan bu ok)” (Nevâ'i, BROCKELMANN, *Osttü. Grammatik* § 128a).

Bağlar ortaya çıkar. Sadece *dağı* (Nevâ'i'den önce *tağı* şekli de var) “ve, de” Türkçe'dir. *kim*'in yanında *ki* (< Farsça) de görülür.

İhtimal *i(r)kân, i(r)kin* ile ifade edilir: *sin ikin sin mü tilbû* “acaba deli misin?” (N FK 6v:10), *sindin ikân dur bu günâh* “bu günah sendin belki” (H 25r:12), *bu yol kayanga barur ikin* “bu yol nereye varır acaba?” (B 97v:4), *âylâp ikân dur bu çâh içrâ maşkâm* “belki bu kuyu içinde makam tutmuştur” (H 11v:4).

Modern Özbekçe'de de görülen bir olay (krş. J. BENZİNG: UAJB XXV, 1953, s. 147), pasif fiillerde yükleme halinin kullanılışındır: *hâr işni çün sorulğası* “her iş sorulacağı zaman” (Sek. A 163:3), *tanavvu' vâ tagayyurını şarh itildi* “tenevvü ve tagayyürü şerh edildi” (N Quatr. 3:14), *Muhammâd 'Ali b. Dârvîş 'Alî Buhâriğ'a işârat boldı, kim türki tili bilû Zafarnâmanı ivrülgây* “Muhammed Ali b. Derviş Ali Buhari'ye Zafername'yi Türk diline çevirmesi emr edildi” (Z 2v:1-2). Bilhassa *Bâburnâme*'de çok sık: *yütti sâkkiz kişini ilgâri habar alğah yibürildi* “yedi sekiz kişi ileri haber almaya gönderildi” (B 224v:1).

4. METİN

Nevâ'i'nin Sâkinâme'sinden (Yazma. İstanbul, Üniversite ktb. nr. T. 1565, vrk. 212a d.)

1. *Sâkiyâ, tut kadah-i şâhâna!*
Kaırası la'l, vâli yâk-dâna.

2. *La'î kâni kibi humdın çıķıban,
La'î-i yük-dâna üzümdin çıķıban.*
3. *Rângi otla kızaķan na'î kibi,
Tâbi şâh üfsâridâ la'î kibi.*
4. *Rûhğa lüm'âsıdın nûr u şafâ,
Tâbidın hûrğa yok sâtr u hafâ.*
5. *Câm-i dârhor aya kâs-i horşid,
Dimâ horşid, ki câm-i Câmşid.*
6. *Bolsa çûn bazmda Câmşid-i zamân
Taht-ı zârkâr üzâ horşid-mâkân,*
7. *Şâhlar allıda çâvuş yaŋlıĝ,
'Akl anıŋ dârkidâ bi-huş yaŋlıĝ.*
8. *Tâbi'-i râ'y ilâ hükmi hânlar,
Âmri mâ'mûrı bolup sulhânlar.*
9. *Tahtı 'âlî bu biyik şârûmdın,
Haylı köprük bu kalın âncumdın.*
10. *Tutsa andak ki şafaķ-gûn may-i nâb,
Câm-i minâyî ara la'î-i müzâb.*
11. *Uşbu may, kim anı ta'rif ittim,
Zikrin üylürdâ ok özdin kittim.*
12. *Şâh anı Hısr suyu dik yutsa,
Maŋa hüm dürdi-yi câmın tutsa,*
13. *Bâda nûş oldu çu hâmdüstâna,
'Arz kılsam niçâ söz mâstâna :*
14. *K'öy ulus hânı, şah-i çarh-cânâb,
Hâıırıŋ baŋr u kâfiŋ mişl-i sâhâb.*
15. *Bi-vâfâ dur fülâk-i bûkalümün,
Sâz u âhângigâ yok bir kan ün.*
16. *Yok bükâ câh ilâ şavkatka daĝı,
Yok vâfâ 'umr ilâ davlatka daĝı.*
17. *Şükr aya, kim kılıban şâh sini,
Kıldı hâr nüktödin âĝâh sini.*